

Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

ISSN 1303-2054 | e-ISSN 2564-7741

Yıl: 23, Sayı: 39, Ocak - Haziran 2018

**KASTALLÂNÎ'NİN MÜTEVÂTİR KIRAÂTLERE YÖNELİK
ELEŞTİRİLERE YAKLAŞIMI¹**

**The Approach Of Qastallânî To The Criticism Of Mutawâtır Qirâ'âts
(Recitations)**

Dr. Öğr. Gör. Ahmet KÜTÜKOĞLU

**Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
Kıraat Anabilim Dalı
ahmetkutukoglu1976@gmail.com**

Atıf@ Kütükoğlu, Ahmet. "Kastallânî'nin Mütevâtir Kıraâtlere Yönelik Eleştirilere Yaklaşımı". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39 (Haziran 2018): 171 - 212.

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types : Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received : 12 Aralık / December 2017
Kabul Tarihi / Accepted : 25 Mayıs / May 2018
Yayın Tarihi / Published : 15 Haziran / June 2018
Sayı – Issue : 39
Sayfa / Pages : 171 -.210.
DOI : 10.30623/harranilahiyatdergisi.364858

¹ Bu makale, 2017 yılında tamamlanan "Kastallânî'nin Letâifü'l-İşârât li Fünûni'l-Kıraât Adlı Eserinin Kıraât İlmi Açısından İncelenmesi" konulu doktora tezimizden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Öz

Sahih nakle dayanan, Hz. Osman Mushafına ve Arap dil kurallarına uyan kıraâtlerin Kur'an olarak kabul edilmesinde İslâm âlimleri ittifak etmiştir. Ancak azınlıkta olan bazı dil bilginleri, söz konusu özelliklere sahip bir kısım kıraâtleri Arap dil kurallarına uymadığı gerekçesiyle eleştirmiştir. Biz bu çalışmada, Mütevâtir kıraâtlere yönelik eleştirilere Kastallânî'nin (ö. 923/1517) yaklaşımını inceledik. Kastallânî, bu tür eleştirilerin delilsiz ve ön yargılardan kaynaklandığını ve icmayı ortadan kaldırmayı hedeflediğini ifade etmiştir. Temelsiz olan bu tür eleştirilen dikkate alınmaması gerektiğine dikkat çekmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kıraât, mütevâtir, Kastallânî, eleştiri, Mushaf, imam.

Abstracts

Muslim scholars agreed that the sahih transmitted recitations which are in line with the Mushaf of Ottoman and with the Arabic language rules are to be accepted as the Qur'ân. Few language scholars criticized these recitations as they are not in agreement with the Arabic language rules. This study examines the approach of Qastallânî (d. 923/1517) to the criticism of these mutawâtir recitations. He stated that these criticisms are biased and are ungrounded and that these aim to destroy ijma (agreement of scholar). He further suggested that these unfounded criticism sare not to be taken into account.

Key words: Qira'ât, mutewâtir, Qastallânî, criticism, Mushaf, Imam.

Giriş

Kıraât farklılıkları İslâm'ın ilk yıllarından itibaren ihtilaf konusu olmuştur.¹ Bilhassa Medine döneminde yedi harf ruhsatından sonra ortaya çıkan kıraât farklılıkları sahâbe arasında bazı endişeleri de beraberinde getirmiştir.² Bu endişeler karşısında Kur'an'ın yedi harf üzere indirildiğini bildiren Hz. Peygamber, hem farklı kıraâtlerle okumanın yolunu açmış hem de kıraât farklılığı nedeniyle endişelenen kimseleri teselli etmiştir.³ Yedi

¹ Hz. Ömer'den rivayet edilmiştir: "Allah Rasûlü (s.a.v.) henüz hayatta iken Hişâm b. Hakîm'in Furkân Sûresini okuduğunu işittim. Hişâm bu sûreyi Allah Rasûlünün bana okutmadığı bir takım harflerle okuyordu. Namazda az kaldı üzerine atılacaktım, fakat selam verinceye kadar sabrettim. Selam verir vermez hemen yakasına yapıştım ve bu sûreyi sana duyduğum şekilde kim okuttu? diye sordum. Hişâm, Allah Rasûlü okuttu dedi. Yalan söylüyorsun, çünkü Allah Rasûlü senin okuduğundan başka bir şekilde bana okuttu dedim. Ve onu Allah Rasûlüne götürdüm. Allah Rasûlüne, bunun Furkân Sûresini bana okuttuğunuzdan başka bir harfle okuduğunu işittim dedim. Allah Rasûlü bana: 'Onu bırak, oku ey Hişâm' dedi. Hişâm benim işittiğim gibi okudu ve Allah Rasûlü 'Böyle nâzil oldu' dedikten sonra bana 'Sen oku ey Ömer' dedi. Ben Allah Rasûlünün bana öğrettiği şekilde okuyunca 'Böyle nâzil oldu, bu Kur'an yedi harf üzere indirildi, hangisi kolayınıza gelirse onu okuyun dedi." Bkz. Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, "Husûmât", 4; Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Neysâbü'rî, "Müsâfirîn", 47; İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Fethü'l-bârî bi şerhi sahîhi'l-Buhârî*, nşr. Abdülkadir Şeybe el-Hamed, 1. Baskı, (Riyad: Mektebetü Melik Fahd, hicrî 1379), 5: 89; Nevevî, *el-Minhâc şerhu sahîhi Müslim* (Dımaşk: Dâru'l-feyhâ, 2010), 2: 113.

² Übey b. Ka'b şöyle demiştir: "Ben mescitte iken bir adam girip namaz kıldı, bir okudu ki okumasını kınadım. Sonra başka birisi girdi onun okumasından başka şekilde okudu. Namazı bitirince hepimiz Allah Rasûlünün yanına girdik. Ben dedim ki; bu bir okudu ki okumasını kınadım, başka biri girdi ve o, daha başka bir şekilde okudu. Allah Rasûlü her ikisine okumalarını emretti ve okudular. Allah Rasûlü her ikisinin durumunu güzel buldu. O zaman içime bir inkâr düşüncesi düştü ki cahiliye döneminkinden daha şiddetli idi. Allah Rasûlü beni kaplayan bu inkâr düşüncesini (vesveseyi) görünce, göğsüme vurdu ve benden bir ter boşandı, sanki Azîz ve Celîl olan Allah'a bakıyordum. Allah Rasûlü bana dedi ki: 'Ey Übey, Kur'an bana bir harf üzere okuyayım diye gönderildi, ben de ümmetime kolaylık olsun diye (Rabbime) mürâcât ettim. İkinci defa bana: Kur'an'ı iki harf üzere okuyayım diye gönderdi, ben de ümmetime kolaylaştır diye (Rabbim'e) mürâcât ettim. Üçüncü defa bana: Onu yedi harf üzere oku diye gönderdi. Sana verdiğim her cevapla birlikte benden isteyeceğin bir dileğin de verilecektir dedi. Bunun üzerine ben; Allah'ım ümmetimi bağışla, Allah'ım ümmetimi bağışla dedim. Üçüncü dileğimi de bütün yaratılmışların ve hatta İbrahim'in (a.s.) beni dileyeceği güne erteledim' dedi." Bkz. Buhârî, "Husûmât", 3; Müslim, "Müsâfirîn", 47; İbn Hacer, *Fethü'l-bârî*, 1: 89; Nevevî, *el-Minhâc şerhu sahîhi Müslim*, 2:113.

³ Ebû Hüreyre'den rivayet edilmiştir: "Şüphesiz bu Kur'an yedi harf üzere nâzil oldu. Onu okuyunuz, bunda sakınca yoktur, ancak rahmet âyetini azabla, azab âyetini de rahmetle bitirmeyiniz." Bkz. Buhârî, "Husûmât", 3; Müslim, "Müsâfirîn", 48; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, nşr. Şuayb el-Arnâvûd (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1999), 2: 332; İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Fethü'l-bârî*, 5: 89; Tâhir el-Cezâirî, *et-Tibyân li ba'zi mebâhisi'l-müte'allikati bi'l-Kur'an 'alâ tarîki'l-itkân*, nşr. Abdulfettah Ebû Gudde (Beyrut: Mektebetü'l-matbûb'âtü'l-İslâmiyye, 1425.), 67; Abdurrahman Çetin, *Kur'an-ı Kerim'in İndirildiği Yedi Harf ve Kıraâtler*, 2. Baskı (İstanbul: Ensar, 2010), 58.

harf, Hz. Peygamber'den nakledilen ve farklı vecihleri bulunan hadislere konu teşkil etmiştir. Yedi harfle ilgili rivayetlerin yirmi kadar sahâbe tarafından nakledildiği kaydedilmekte ve bu rivayetlerin tevâtür derecesine ulaştığı ifade edilmektedir.¹

Kıraât farklılıklarındaki hikmeti anlamak için öncelikle yedi harfin anlamını tespit etmek ve Kur'an'ın nâzil olduğu süreçte müslümanların konuştuğu dili tanımak gerekir. Yedi harfin sadece kiraâtlarla izah edilmesi mümkün değilse de kiraâtların, yedi harf bünyesinde değerlendirilmesi mümkündür. Müşterek anlamlara gelen "yedi harf" (el-Ahrufü's-seb'a) kavramının anlamı konusunda Hz. Peygamber'den bir açıklama gelmemiştir. Bu yüzden İslâm âlimleri yedi harfin anlamını tespit etme noktasında pek çok görüş beyan etmişlerdir.²

"Yedi harf" anlamındaki "el-Ahrufü's-seb'a" terkinde yer alan "el-ahruf" kelimesi, "el-harf" in çoğulu olup sözlükte "Bir şeyin keskin tarafı, ucu, kenarı, kiraât, vecih" gibi anlamlara gelmektedir.³ Hece harflerinden her birine de "harf" denilmiştir. Yine sahâbe kiraâtlarına ve kiraât imamlarına nispet edilen kiraâtlar için de "harf" ifadesi kullanılmıştır. İbn Mes'ûd'un harfi, Übey b. Ka'b'in harfi ve Nâfî'nin harfi gibi.⁴ Kur'an'da sadece bir yerde geçen (el-Hâc 22/11) "harf" kavramı inanma tarzı ve kararsız olma şeklinde tefsir edilmiştir.⁵ Ebû Amr ed-Dânî (ö. 444/1053), hadislerde geçen "harf" kavramının "vecih" ve "genişlik" anlamına geldiğinden bahsetmiştir.⁶ İslâm âlimleri "yedi harf" ifadesiyle, bir kelimenin yedi farklı şekilde okunmasının kastedilmediğini ifade etmişlerdir.⁷ Anlamı konusunda Hz. Peygamber'den bir açıklama nakledilmediği için İslâm âlimlerinin yedi harfle ilgili çeşitli görüşler ileri sürdüğünü ifade etmiştik. Bu görüşlerin bir kısmına kısaca değinmek istiyoruz. Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'a (ö. 224/838) göre yedi harf, yedi Arap lehçesidir ki bunların, hangi lehçeleri kapsadığı konusunda

¹ İbnü'l-Cezerî, Ebu'l-Hayr Muhammed b. Muhammed ed-Dimaşki, *en-Neşr fi'l-kiraâti'l-âşr* (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2011), 1: 24; Nevevî, *el-Minhâc* 2: 116; Tâhir el-Cezâirî, *et-Tibyân*, 66; Mennâ'u'l-Kattân, *Mebâhis fi ulûmi'l-Kur'an* (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1998), 140.

² Abdurrahman Çetin, *Kur'an-ı Kerim'in İndirildiği Yedi Harf ve Kiraâtlar*, 112.

³ Nehhâs, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1. Baskı (Mekke: Câmi'atü ümmi'l-kurâ, 1409), 4: 133; Zerkeşî, Bedruddîn Muhammed b. Abdillâh, *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'an* 1. Baskı (Beyrut: Dâru ihyâi'l-kütübi'l-arabiyye, 1957), 1: 214; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1: 23.

⁴ Seyyid Rızk et-Tavîl, *Fî ulûmi'l-kiraât* (Mekke: el-Mektebetü'l-faysaliyye, 1985), 134, 135.

⁵ Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmud b. Ömer, *Tefsîrü'l-keşşâf 'an hakâiki't-tenzil ve uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-tevil* 2. Baskı (Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 2009), 691; Neseî, Ebû'l-Berekât Abdullâh b. Ahmed b. Mahmud, *Medârikü't-tenzil ve hakâikü't-tevil*, 5. Baskı (Beyrut: Dâru İbn Kesir, 2011), 2: 430.

⁶ Ebû Amr ed-Dânî, *Câmi'u'l-beyân* (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2012), 23.

⁷ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1: 26; Seyyid Rızk et-Tavîl, *Fî ulûmi'l-kiraât*, 135.

ihtilaf edilmiştir.¹ Kiraât farklılıklarını sadece lehçe farkıyla izah etmek mümkün olmadığı için bu görüşün yedi harfi bütün yönleriyle açıklamadığı görülmektedir. İbn Kuteybe'ye (ö. 276/889) göre yedi harf, Kur'an'da değişik halde bulunan ve yedi vecihte toplanan okuyuşlardır. Bunlar, ister manayı değiştirsin isterse değiştirmesin i'rabta, harekede, fiil kipinde, takdîm-tehîrde, ziyâde ve noksan gibi hususlarda toplanan okuyuşlardır.² Bu görüş yedi harfle ilgili ihtilafları kapsayıcı olduğundan eleştirilmemiştir. Bu yüzden birçok âlim tarafından benimsenmiştir.³

Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814), İbn Vehb (ö. 197/813), İbn Cerîr et-Taberî (ö. 310/923) ve Tahâvî'ye (ö. 321/933) göre yedi harf, *أقبل ، وهلم ، وتعال* gibi aynı anlama gelen değişik lafızlardır. İbn Abdilber'den (ö. 463/1070) nakledilen rivayete göre ilim ehlinin çoğu bu görüştedir.⁴ Bu görüşe göre Hz. Osman'ın hilafeti döneminde çoğaltılan mushaflar bir harf üzere yazıldığı için kalan altı harfi bugün bilme imkânımız yoktur.⁵

Nihayetinde kiraâtlerle ilgili ihtilafların yedi harf kapsamında değerlendirilmesi gerekir. Yukarıda ifade edildiği gibi yedi harf kavramı, "kiraât" anlamını ihtiva etmektedir. Yedi harf, hem Kur'an olarak indirilen kiraâtleri hem de Kur'an olarak indirilmeyen ruhsata bağlı okuyuşları da ihtiva etmektedir. Kur'an kiraâti olarak nazil olan farklı kiraâtleri kiraât-ı aşere olarak bilmekteyiz. Ancak ruhsata bağlı olarak izin verilen bütün farklılıkların neler olduğunu bilmemiz, bazı rivayetler istisna edilirse, mümkün değildir. Buna karşın Müslümanlar, Kur'an olarak indirilen ve Hz. Peygamber'den sahih senedle nakledilen kiraâtleri kiraâti seb'a veya kiraâti aşere adı altında tarih boyunca okumaya devam etmişlerdir. Bu açıdan bakıldığında sahih senedle nakledilen, Arap dil kurallarına ve Mushafların hattına uyan kiraâtler Kur'an olarak kabul edilmiştir. Bugün müslümanların çoğunluğu tarafından okunan imam Âsım kiraâtinin Hafs rivayetiyle İbn Kesîr veya diğer kiraâtler arasında sıhhat yönünden bir fark görülmemiştir. İmam Âsım'ın kiraâti de bir veya bir kaç kişiye nispet edilerek nakledilmiştir. Senedine bakarak bu kiraâtin başka kimseler tarafından bilinmediği veya nakledilmediği anlamı çıkarılmamıştır. İmam Âsım'a nispet edilen kiraât tevâtüren nakledildiği gibi aynı şartları taşıyan diğer kiraâtler de tevâtüren nakledilmiştir.

¹ Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-beyân* (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 2000), 1: 55; Tâhir el-Cezâirî, *et-Tibyân*, 81-83.

² Tâhir el-Cezâirî, *et-Tibyân*, 98.

³ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1: 28.

⁴ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 1: 58; Tâhir el-Cezâirî, *et-Tibyân*, 70.

⁵ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 1: 58; Tâhir el-Cezâirî, *et-Tibyân*, 78.

Yedi kırâât imamına nispet edilen kırââtlar çoğu İslâm âlimi tarafından mütevâtir kabul edilmiştir. Buna karşın azınlıkta da olsa bazı dil bilginleri bir kısım mütevâtir kırââtları Mushaf hattına veya Arap dil kurallarına aykırı olduğu gerekçesiyle tenkit etmiş ve söz konusu bu kırââtların, kurrânın tercihinden kaynaklandığı ileri sürülmüştür.¹ Meselâ, Ebû Ali el-Fârisî (ö. 377/987), “Katlü evlâdehüm şurakâihim” (En’âm 6/137) şeklindeki İbn Âmir kırââtini, muzâf ile muzâfun ileyh arasının “Evlâdehüm” kelimesiyle ayrılması ve bu uygulamanın dildeki kullanımının azlığı sebebiyle çirkin olarak nitelemiştir.² Mekkî b. Ebû Tâlib (ö. 437/1045) söz konusu İbn Âmir kırââtini “قراءة بعيدة” ifadesiyle nitelemiştir.³

Bu eleştiriler Kur'an kırââtları hakkında şüphe uyandırmak isteyenler için bir fırsat olarak görülmekle birlikte, kırâât farklılıklarındaki hikmet ve gayeyi idrak edemeyenler için de tereddütlere neden olmuştur. Kırâât imamlarına nispet edilen kırââtlere yönelik eleştirilerin gerçek hedefini ortaya koymak amacıyla bu konuyu araştırmak istedik. Hicrî X. asırda yaşamış olan Kastallânî'nin (ö. 923/1517) görüşleri çerçevesinde meseleyi ele almak sûretiyle mütevâtir kırââtlere yönelik eleştirilerin temel dayanaklarına ve bu eleştirilere yaklaşımına işaret edeceğiz. Bunun için öncelikle Kastallânî'nin hayatına ve kırââtlarla ilgili görüşlerine değinmek yerinde olacaktır.

Kastallânî'nin asıl adı, Ebu'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebû Bekir el-Kastallânî'dir. Ailesi aslen, Tunus'un Kastilya olarak bilinen Cerîd bölgesinin Tevzer şehrinden olan Kastallânî, 851/1448'de Kâhire'de doğmuştur. Hocası Sehâvî (ö. 902/1497), Kastallânî'nin annesinin, Ebû Bekir b. Ahmed b. Humeyde en-Nehhâs'ın kızı Halime olduğunu, hem annesinin hem de babasının fazilet ehli kimselerden olduklarını nakletmiştir. Sehâvî, Kastallânî'nin amcası olan Ahmed b. Ebû Bekir b. Abdilmelik Kastallânî'nin Mekke'de Kur'ân okuduğu, geçimini kantarcılıkla sağladığı bilgisini vermiştir. Kastallânî'nin eşi Âişetü'l-Bâûniyye, Bintü'l-Bâûniyye olarak da bilinir; âlim, edîb, şâir bir kimsedir. Kitaplar telif etmiş ve Kâhire'de dersler vermiştir. Hatta şöhreti o kadar çok yayılmıştır ki Kastallânî'den bahsedilirken "Âişetü'l-Bâûniyye'nin kocası imam Kastallânî" diye sözedilmiştir. Âişetü'l-Bâûniyye, muhtemelen Kâhire'ye geldiğinde Kastallânî ile evlenmiş ve ölmeden önce Dımaşk'a geri dönmüştür. Aslen

¹ Ali Temel, “Erken Dönem Dilbilimsel Tefsirlerde Kırâât Anlayışı”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 15, sy. 2 (2015): 90, erişim, 14 Nisan 2018, <http://ktp.isam.org.tr/?url=makaleih/findrecords.php>.

² Ebû Ali el-Fârisî, *el-Hucce* (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2007), 2: 548; Kastallânî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Ebû Bekir, *Letâifü'l-işârât li fûnûni'l-kırâât* (Medine: Merkezü'd-dirâsâti'l-Kur'âniyye, 2013), 5: 2105.

³ Mekkî b. Ebû Tâlib, *Müşkilü i'râbi'l-Kur'ân* (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1405), 1: 271-273.

Dimaşklı olan Âişetü'l-Bâûniyye, 922/1516'da Kastallânî'den bir yıl önce Dimaşk'ta vefât etmiştir.¹

"Kastallânî" nisbesi, hicrî 633-923 yılları arasında, üç asır kendisinden pek çok âlim yetişen meşhur bir âileyi temsil etmektedir. Bu âileden kadın ve erkek yaklaşık kırk meşhur zât yetişmiştir. Hatta Mekke'de "el-Muallâ" kabristanında ilim ehli bu âileye özel bir yer de tahsîs edilmiştir. İbn Fehd Takıyyüddîn el-Mekkî (ö. 871/1466), Mekke'deki ilim merkezlerini anlatırken Kastallânî ailesinden bahsetmiştir. Bu aileden muhaddis, müftü, hatîb ve kadı birçok kimsenin yetişmiş olduğunu, Mescid-i Haram'da imamlık yapanların bulunduğunu ifade etmiştir. Kastallânî ailesinin bazı bireyleri her ne kadar Mısır ve Dimaşk civarında yaşamışsa da büyük çoğunluğu Mekke'de yaşamıştır. Ebu'l-Abbas Şihabüddin el-Kastallânî'nin âilesi hakkında ve Mısır'a nasıl geldiği konusunda kaynaklarda fazla bilgi bulunmamaktadır. Henüz erken yaşlarda Kur'an'ı ezberlemiş olması ve ilim elde etme yolunda gayret göstermesi, iyi bir çevrede yetiştiğini göstermektedir. Dedelerinden birinin Mısır'a gelip buraya yerleşmiş olabileceği düşünülmektedir.²

Kastallânî'nin *el-Leâliü's-seniyye* adlı eserindeki isminde, (سيط الحرار) "Sıbtü'l-Harrâr" (Harrar'ın torunu) ilavesi bulunmaktadır. Bu nisbe, kendisinden önce el-Karâfetü's-suğrâ medresesinin baş müderrisliğini üstlenen Ebu'l-Abbâs el-Harrâr'ın (ö. 616/1220) hayatını anlattığı, *Nüzhetü'l-ebâr fî menâkibi's-şeyh ebi'l-Abbâs el-Harrâr* isimli bir eseri sebebiyle ona verilmiştir. Biyografisini kaleme aldığı bu kimsenin, anne tarafından dedesi olabileceği söylenmiştir. Kâstallânî'nin öne çıkan eserleri şunlardır: 1. Şâz kıraatlerle birlikte on dört kıraâtı ele aldığı *Letâifü'l-işârât li fûnûni'l-kıraât*. 2. Buhârî'nin meşhur şerhlerinden İrşâdü's-sârî. 3. *el-Mevâhibü'l-ledünniye*.³

¹ Abdulkadir Şenel, "Kastallânî", *D.İ.A.*, 2001, Cilt 24, s. 583; Necmü'l-Ğazzî, *el-Kevâkibü's-sâira* (1. Baskı, Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-İlmiyye, 1997), Cilt 1, s. 181; Kettânî, Abdülhay b. Abdilkebir, *Fihrisü'l-fehâris*, 2. Baskı (Beyrut: Daru'l-ğarbi'l-İslâmî, 1982), Cilt 2, s. 969; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 1. Baskı (Beyrut: Dâru ibn Kesir, 1986), Cilt 5, s. 178; Ayderûs, *en-Nûru's-sâfir* 1. Baskı (Beyrut: Dâru Sadr, 2001), Cilt 1, s. 106.

² Şenel, "Kastallânî", Cilt 24, s. 583; Necmü'l-Ğazzî, *el-Kevâkibü's-sâira*, Cilt 1, s. 181; Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris*, Cilt 2, s. 969; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, Cilt 5, s. 178; Ayderûs, *en-Nûru's-sâfir*, Cilt 1, s. 106.

³ Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân* (Lübnan: Dâru'l-fikr, tsz.). Cilt 2, s. 58, 306; Ebû Abdillâh el-Kudâî, *et-Tekmile li kitâbi's-sıla* (Tahkîk: Abdüsselâm el-Herrâs, Lübnan: Dâru'l-fikr, 1995), Cilt 3, s. 30; Recep Uslu, "Cerîd", *D.İ.A.*, 1993, Cilt 7, s. 403; Thomas b. Irving, "Kastilya", *D.İ.A.*, 2002, Cilt 25, s. 2; İbn Ferhun el-Mâlikî, *ed-Dîbâc* (Kâhire: Dâru'd-türâs, 2011), Cilt 1, s. 38; Zebîdî, Ebu'l-Feyz, *Tâcü'l-'arûs* (Kâhire: Dâru'd-türâs, 1998), Cilt 1, s. 7444; Kastallânî, *el-Leâliü's-seniyye*, 1. Baskı (Beyrut: Müessesetü'l-kütübü's-sekâfiyye, 2007), s. 15, 150; *Letâifü'l-işârât li fûnûni'l-kıraât*, Cilt 1, s. 13; Şenel, "Kastallânî", *D.İ.A.*, 2001, Cilt 24, s. 583; Necmü'l-Ğazzî, *el-Kevâkibü's-sâira*, Cilt 1, s. 181; Kettânî, *Fihrisü'l-*

Kastallânî, on kiraât imamına nispet edilen kiraâtlarin tevâtüren nakledildiği görüşündedir. Bu yüzden o, dilciler tarafından kiraâtlere yönelik eleştirileri haksız bulmuş ve sahih nakli her zaman öncelemiştir. Kiraât imamlarından nakledilen bilginin, dilcilerin naklettiği bilgiden daha güvenilir olduğunu savunmuştur. Dilcilerin, dilde uyguladıkları kıyasa göre kiraâtlari değerlendirildiklerini ifade eden Kastallânî, kiraâtlarin Hz. Peygamber'den tevâtüren nakledildiğini ve bu bakımdan kiraâtlarin uyulması gereken sünnetler olduğunu dile getirmiştir.¹

Çalışmamızda Kastallânî'nin görüşleri çerçevesinde özellikle bazı dil bilginlerinin dilde uyguladıkları kıyas yöntemiyle mütevâtir kiraâtlari tenkit etmelerini ve kiraât imamlarını bazı kiraâtlari sebebiyle hatalı bulmalarını ele alacağız. Dil bilginleri tarafından kiraâtlere yönelik eleştiriler, kiraâtlarin tenkit edilmesine, hatta tümünden reddine kapı aralamakta ve Kur'an'ın tahrif edildiği iddialarına mesnet edilmektedir. Asıl hedefleri Kur'an'ın korunmuşluğuna şüphe düşürmek olan bu kimselerin başını Theodor Nöldeke (1836-1930), Ignaz Goldziher (1850-1921) ve Arthur Jeffry (1893-1959) gibi bazı ünlü müsteşrikler çekmektedir.²

Âdete kiraâtlarin uydurma olduğunu söylemeye varan ifadeler, yukarıda kısmen zikri geçen yedi harfle ilgili rivayetleri tamamen reddetmeye ve farklı kiraâtlari, Kur'an metnini değiştirmek olarak yorumlamaya neden olmuştur.³

Kiraâtlar ile ilgili bilgileri nakletmek için onlarca eserin telif edilmesi ve bu eserlerle kiraât ilminin devâsa bir külliyata sahip olması gözardı edilmiştir. İstisna teşkil eden bazı âlimler bir yana İslâm âlimlerinin çoğu kiraâtlar gerçeğini kabul etmiş ve tümünden reddedici bir tutum içerisinde olmamışlardır.

İslâm âlimlerinin, eserlerinde, kiraâtlarin sayısı hakkında farklı ifadeler kullanması veya bazı kiraât imamlarının kiraatlerine yer vermemeleri kiraâtlarin tevâtüren naklini ortadan kaldırmaz. Kastallânî, dil bilginleri tarafından mütevâtir kiraâtlarin lahn (hatalı) olarak

fehâris, Cilt 2, s. 969; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, Cilt 5, s. 178; Ayderûs, *en-Nûru's-sâfir*, Cilt 1, s. 106.

¹ Ahmet Kütükoğlu, "Kastallânî'nin *Letâifü'l-işârât li fûnûnî'l-kiraât* Adlı Eserinin Kiraât İlmindeki Yeri", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22, sy. 37 (Ocak-Haziran 2017): 54-55.

² Lokman Şan, "Goldziher'e Göre Kiraâtlarin Kaynağı", *Diyanet İlmî Dergi* 53, sy. 4 (Ekim-Kasım-Aralık 2017): 20; İbrahim Sarmış, *Hadisler Kur'an'la Eşdeğer Midir?* (İstanbul: Düşün Yay., 2011), 212-215; Abdulmecit Okçu, "İgnace Goldziher'in Taberî'den Aktarında Bulunarak Bazı Kiraâtlari Tenkidi ve Meselenin Arka Plânı", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18, (2002): 137-140; Süleyman Ateş, "Kiraâtlar Tevâtür Meselesi", *Kur'an ve Tefsir Araştırmaları IV*, (13-14 Ekim 2001): 321-325.

³ Lokman Şan, "Goldziher'e Göre Kiraâtlarin Kaynağı", 20.

nitelendirilmesini yanlış bulmuş ve mütevâtir kıraâtlere yönelik eleştirilerin zayıf delillere dayandığını ifade etmiştir.¹ Mütevâtir kıraâtlerin tereddütsüz bir şekilde kabul edilmesi gerektiğini belirten Kastallânî, başta Zemahşerî olmak üzere bu kıraâtleri eleştirenleri yeni bir şey icât etmiş kibirli kimseler olarak tanımlamıştır.² Şimdi dilciler tarafından nahiv kurallarına uymadığı ileri sürülen ve bu nedenle tenkit edilen kıraâtleri sırasıyla ele alalım.

1. Nahiv Kurallarına Uymadığı Gerekçesiyle Kıraâtlere Yönelik Eleştiriler

1.1. Ebû Amr Kıraâtine Yönelik Eleştiriler

Basra kıraât imamı Ebû Amr (ö. 154/771), dil bilginleri tarafından kıraâtî nedeniyle eleştirilmiştir. Ebû Amr'ın, mütevâtir kıraâtler arasında yer aldığı halde lahn sayılarak tenkit edilen kıraâtlerinden biri Tâ-Hâ Sûresinin 63. âyetinde geçmektedir.³ Ebû Amr, âyetin ilgili bölümünü {إِنَّ هَذَيْنِ لَسَاحِرَانِ} şeklinde okumuştur. Bu kıraâte göre "in" edatı teşdîd ile okunmuş, bu edatın ismi durumundaki "hâzayni" kelimesini de nasp alamenti olarak yâ (ي) harfiyle okunmuştur.⁴ Bu kıraât nahiv kuralları açısından eleştirilmemiş ancak, Mushaf hattı bakımından eleştirilmiştir. Ebû İshâk ez-Zeccâc (ö. 311/923) Mushaf hattına uymadığı gerekçesiyle Ebû Amr'ın kıraâtini câiz görmemiştir.⁵ Semîn el-Halebî (ö. 756/1355), Mushaf hattına uymayan bir kısım okuyuşların varlığı nedeniyle bu kıraâtin reddedilmeyeceğini ifade etmiştir.⁶

İ'râb yönünden değerlendirdiğimizde "inne" edatının ismi durumundaki "hâzeyni" kelimesi yâ (ي) harfiyle nasp olmuş, haberi durumunda olan "lesâhirâni" kelimesinin başına tekit için lâm (ل) harfi dâhil edilmiştir. Böylece cümle hem "inne" edatıyla hem de lâm (ل) harfiyle iki defa tekit edilmiştir. Bu kıraâtin Mushaf hattı bakımında eleştirilmesine

¹ Kastallânî, *Letâifü'l-işârât li fûnûni'l-kıraât*, 5: 2106.

² Kastallânî, *Letâifü'l-işârât li fûnûni'l-kıraât*, 5: 2106, 2107.

³

{قَالُوا إِنَّ هَذَانِ لَسَاحِرَانِ يُرِيدَانِ أَنْ يُخْرِجَاكَ مِنْ أَرْضِكَ بِسِحْرِهِمَا وَيَذْهَبَا بِطَرِيقَتِكَ الْمُنْثَلَى}

"Şöyle dediler: Bu ikisi, muhakkak ki, sihirleriyle sizi yurdunuzdan çıkarmak ve sizin örmek yolunuzu ortadan kaldırmak isteyen iki sihirbazdırlar sadece." (Tâ-Hâ 20/63).

⁴ İbn Mücâhid, Ebû Bekr Ahmed b. Mûsâ b. el-Abbâs et-Temîmî, *Kitabü's-seb'a fi'l-kıraât*, thk. Şevki Dayf (Kâhire: Dâru'l-marife, tsz.): 419; İbn Zencele, Ebû Zür'a Abdurrahmân b. Muhammed b. Zencele, *el-Hüccetü'l-kıraât* (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 2001), Cilt 1, s. 458;

⁵ Zeccâc, Ebû İshâk, *Meâni'l-Kur'an*, thk: Abdülcilil Abduh Şilbî (Beyrut: âlemü'l-kütüb, 1988), 3: 364.

⁶ Semîn el-Halebî, Ahmed b. Yûsuf, *ed-Dürrü'l-mesûn*, thk: Ahmed Muhammed el-Harrât (Dimaşk: Dâru'l-kâ', tsz.), 8: 64.

gelince { هَدَيْنَ } kelimesi Mushaf hattında elif'siz ve yâ'sız şekilde imlâ edilmiştir. Bu kırââtte "hâzeyni" kelimesinin yâ (ي) harfiyle okunması Mushaf hattına ziyâde sayılmış ve bu yüzden söz konusu kırâât tenkit edilmiştir.¹

Kastallânî, Ebû Amr'ın kırââtini Mushaf hattına uymadığı gerekçesiyle tenkit edenleri sahih nakle muhalefetleri nedeniyle eleştirmiş, bu şekilde Mushaf hattına uymadığı halde sahih olarak okunan birçok kırââtin bulunduğunu ifade etmiştir. O, bu gibi tevâtüren nakledilmiş kırââtlere eleştirenlere iltifat etmemiştir.²

Kırââtlerin kabul şartları içerisindeki sahih senetle nakledilme şartının, Mushaf hattına uygunluk şartına öncelendiğini söylemek mümkündür.³ Nadiren de olsa Mushaf hattına uymayan bir kırâât sahih senedle nakledilmişse kabul edilmiştir. Ancak Zeccâc'a göre kırââtlerin kabulünde Mushaf hattına uygunluk olmazsa olmazlardan biridir. Dolayısıyla, Hz. Osman döneminde istinsah edilen Mushaflar üzerinde ümmetin icmâsı olduğu için bir kırââtin, Arap diline ve genelin okuyuşuna aykırı olması ve Mushafların söz dizimine, iskeletine uymaması düşünülemez. Zeccâc, okuyanıdan çok okunan kırââtin yaygınlığını ve Arap dil kurallarına uygunluğunu önemsemiştir. Mushaf hattı ona göre tek otoritedir.⁴ Ayrıca Zeccâc'ın Kur'an ile kırââtlere birbirinden ayırdığı da ifade edilmiştir.⁵

1.2. Yukarıda Zikredilen Kırââtle İlgili Olarak Nâfi', İbn Âmir, Ebû Bekir Şu'be, Hamza, Kisâî, Ebû Ca'fer, Ya'kûb ve Halef Kırââtine Yönelik Değerlendirmeler

Nâfi' (ö. 169/785), İbn Âmir (ö. 118/736), Ebû Bekir Şu'be (ö. 193/809), Hamza (ö. 156/773), Kisâî (ö. 189/805), Ebû Ca'fer (ö. 130/748), Ya'kûb (ö. 205/821) ve Halef'in (ö. 229/844) söz konusu âyetle ilgili kırââtlere dil kuralları açısından şöyle izah edilmiştir:

¹ İbn Fâris, *es-Sâhibî* (Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, 1997), 17; İbn Manzur, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrut: Dâru sâdir, tsz.), "Enne-yeinnü" mad, 13: 28; Kastallânî, *Letâifü'l-işârât li fûnûni'l-kırâât*, 7: 2883.

² Kastallânî, *Letâifü'l-işârât li fûnûni'l-kırâât*, 7: 2884.

³ Ali Temel, "Erken Dönem Dilbilimsel Tefsirlerde Kırâât Anlayışı", 90, erişim, 14 Nisan 2018, <http://ktp.isam.org.tr/?url=makaleilh/findrecords.php>; Mustafa Atilla Akdemir, "Kırâât-Resmü'l-Mushaf İlişkisi", *Kur'an ve Tefsir Araştırmaları IV*, sy. 37 (Ekim 2002): 130;

⁴ Ali Bulut, "Filolojik Tefsirle Rivâyet Tefsirinin Buluşma Noktası: Zeccâc'ın *Meâni'l-Kur'ân'ı*", *Tarihten Günümüze Kur'ân İlimleri ve Tefsir Usûlü*, İlim Yayma Vakfı (Ağustos 2009): 322, erişim 14 Nisan 2018, <http://ktp.isam.org.tr/?url=makaleilh/findrecords.php>.

⁵ Nacettin Hanay, "Kur'an Tefsirinde Kırâât Farklılıklarının Rolü: Zeccâc ve Taberî Örneği" (Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2015), 123-124, 147.

Sözü edilen kurrâ, {إِنَّ هَذَا لَسَاحِرَانِ} âyetindeki "in" edatını "inne" şeklinde şeddeleyerek okumuştur. "İn" edatındaki nûn harfinin "inne" şeklinde şeddeli okunması durumunda kendisinden sonra gelen "hâzâni" kelimesi onun ismi olacağından, bu kelimenin dil kuralları açısından "hâzeyni" şeklinde yâ (ي) harfiyle okunması gerekir. Çünkü "hâzâni" kelimesinin nasb durumu elif (ا) harfi ile değil yâ (ي) harfiyledir. Buna göre "in" edatını hem teşdîd (şeddeli) okuyup hem de ismini elif (ا) harfiyle ref okuyan kurrânın kiraâtî dil kuralları açısından çeşitli şekillerde yorumlanmıştır.¹

Arap diline göre "inne" edatının, ismini nasb haberini ref etmesi genel bir kuraldır. Ancak yerine göre bir dilde çeşitli tasarruflar da söz konusudur. Bu edatın "ne'am" (evet) anlamına gelmesi bu tasarruflardan biridir. Söz konusu edat "ne'am" anlamında olursa "inne" edatının ismi olan "hâzâni" kelimesi mübtedâ, "lesâhirâni" kelimesi ise haberi olacaktır.² Bu tasarruf Abdullah b. ez-Zübeyr'in (ö. 73/692) şu sözleriyle temellendirilmiştir. Adamın biri Abdullah b. ez-Zübeyr'e gelerek (لَعَنَ اللَّهُ نَافَةَ حَمَلْتَنِي إِلَيْكَ) (Beni sana getiren deveye Allah lanet etsin) demiştir. Bunun üzerine İbnü'z-Zübeyr, (إِنَّ) (Evet onun sahibine) diye karşılık vermiştir. İbnü'z-Zübeyr'in bu sözünün (إِنَّهَا وَصَاحِبُهَا مَلْعُونَانِ) (Evet o ve sahibi lanete uğramıştır) takdirinde olduğu belirtilmiştir. İbnü'z-Zübeyr'in adama verdiği cevap cümlesinde "inne" edatının haberi hafzedilmiştir. Ancak bu izahlar, gerek dildeki yerleşmiş kurallar açısından gerekse deliller açısından zorlama yorumlar olarak değerlendirilmiştir.³ Ayrıca Arap dil kuralları açısından mübtedânın haberi olan "lesâhirâni" kelimesinin başına lâm (ل) harfinin dâhil olması sadece şirde zarureten câiz görüldüğü için bu izah eleştirilmiştir. Bu eleştiriye karşı Zeccâc (ö. 311/923), lâm (ل) harfinin haberin başına dâhil olmadığını, aksine hafzedilmiş mübtedanın başına dâhil olduğunu iddia etmiş ve hocası Müberred (ö. 286/900) tarafından bu görüşü nedeniyle övülmüştür. Zeccâc'ın görüşüne göre cümle {لَهُمَا سَاحِرَانِ} takdirindedir.⁴

Kurrânın çoğunluğu tarafından nakledilen bu kiraâtin Arap dil kuralları açısından sahihliğini gösteren ikinci ihtimal, "inne" edatının isminin

¹ Murtezâ ez-Zebîdî, *Tâcû'l-'arûs*, 34: 200; Ebû Ali el-Fârisî, *el-Hucce*, 3: 523-524; Kastallânî, *Letâifü'l-işârât li fûnûni'l-kiraât*, 7: 2879.

² İsmail Güler, "İbn Hâleveyh'in Gramer Açısından Tartışmalı Kur'an Kiraâtlerine Yaklaşımı", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9, sy. 9 (2000): 4-5.

³ Semîn el-Halebî, *ed-Dürrü'l-mesûn*, 8: 64.

⁴ Kastallânî, *Letâifü'l-işârât li fûnûni'l-kiraât*, 7: 2879, 2880.

kıssa zamiri olarak kullanılan hâ (هـ) harfi olmasıdır. Bu zamir, ismi işaretlerin başına dâhil edilen hâ (هـ) harfinden farklıdır. {إِنَّ هَذَا لَسَاحِرَانِ} âyetinde ismi-i işaretin başındaki hâ (هـ) harfinin kıssa zamiri olması durumunda cümle (إِنَّ الْقِصَّةَ ذَانِ لَسَاحِرَانِ) takdirinde olur. Ancak Mushaf hattında zamirler kendisinden önceki harfe bitişik yazıldığı için zikri geçen kıssa zamirinin ismi-i işarete değil, kendisinden önceki "inne" edatına bitişmesi gerektiği söylenmiştir. Dolayısıyla bu görüş mushaf hattına aykırı olduğu gerekçesiyle reddedilmiştir.¹

Üçüncü ihtimal, "inne" edatının isminin hazfedilmiş zamir-i şen olmasıdır. Buna göre "inne" ve onun ismi olan zamir-i şen mübtedâ, "hâzâni lesâhirâni" de onun haberidir. Bu yoruma göre cümle (إِنَّ هَذَا لَسَاحِرَانِ) şeklinde takdir edilmiştir. "Lesâhirâni" kelimesinin başındaki lâm (ل) harfi de mübtedânın haberine dâhil olmuştur. "inne" edatının isminin hazfedilmesi sadece şiiirde zarûreten câiz olduğu ileri sürülerek bu görüş de tenkit edilmiştir.²

Yukarıda zikredilen kiraâtin sahihliğine delil olarak nakledilen dördüncü ihtimal ise "inne" edatının isminin "hâzâni", haberinin de "lesâhirâni" olmasıdır. Fakat bu durumda âyetin, { إِنَّ هَذَا لَسَاحِرَانِ } şeklinde okunması gerekirdi. Bu görüşe delil olarak, Arapların yaygın kullarımlarına göre "inne" edatının nasb alameti tesniyelerde elif (ا) olsa da bazı Arap kabilelerinin, mâ kabli (önceki harfi) fetha olan yâ (ي) harflerini elif'e (ا) ibdâl ederek tesniye ve çoğul yapmaları söz konusu kiraât için delil sayılmıştır.³ Bu delillerden anlaşılmaktadır ki, eleştiriye konu olan bu kiraât yaygın dil kuralları çerçevesinde tenkit edilmiştir. Ancak nadir de olsa dilde böyle kullarımların olduğu görülmektedir. Bu da dilcilerin görüşünün ictihâdî olduğunu yansıtmaktadır.

Yukarıda zikredilen Tâ-Hâ Sûresinin 63. âyetiyle ilgili ikinci ve üçüncü farklı kiraât şekli Mekke kiraât imamı İbn Kesîr (ö. 120/738) ile imam Âsım'ın (ö. 127/744) râvîsi Hafs'dan (ö. 180/796) nakledilmiştir. Ancak bu kiraâtlar için herhangi bir eleştiri söz konusu değildir. İbn Kesîr, ilgili âyetin bu bölümünü { إِنَّ هَذَا لَسَاحِرَانِ } şeklinde okumuştur. Bu kiraâte göre "in" edatı tahfîf (şeddesiz), sonrasındaki kelime de "hâzâni" şeklinde teşdîd ile okunmuştur. Hafs ise İbn Kesîr gibi "in" edatını şeddesiz okumuş,

¹ Kastallânî, *Letâifü'l-işârât li fûnûni'l-kiraât*, 7: 2880.

² Kastallânî, *Letâifü'l-işârât li fûnûni'l-kiraât*, 7: 2881.

³ Kastallânî, *Letâifü'l-işârât li fûnûni'l-kiraât*, 7: 2882.

sonrasındaki kelimeyi de {إِنَّ هَذَا لَسَاحِرَانِ} şeklinde şeddesiz okumuştur.¹ Bu kıraâtlere göre "in" edatı "inne" edatının tahfif edilmiş halidir ve bu yönüyle i'rab bakımından amel etmemiştir. Dolayısıyla, "hâzâni" kelimesi mübtedâ, "lesâhirâni" de onun haberi olmaktadır. Basralı dilcilere göre tahfif edilen "in" edatını olumsuzluk (in'i nâfiye) edatından ayırt etmek amacıyla haberin başına lâm (ل) harfi dâhil edilmiştir. Böylece mübtedânın başındaki lâm (ل) harfiyle "in" edatı, olumsuzluk anlamı taşıyan "in'i nâfiyeden ayırt edilmiştir. Ayrıca { هَذَا } kelimesi Mushaf hattında elif'siz ve yâ'sız imlâ edildiği için bu kıraât Mushaf hattına da uygun düşmektedir. Bu özellikleri nedeniyle söz konusu kıraât lafız, mana ve Mushaf hattı yönünden kıraâtlerin en açığı olarak tavsif edilmiştir.² Nahiv kurallarına aykırı gürülerek tenkit edilen kıraatlerden biri de İbn Âmir'e nispet edilmektedir.

1.3. İbn Âmir Kıraâtine Yönelik Eleştiriler

Kastallânî, Tâ-Hâ Sûresinin 63. âyeti bağlamında mütevâtir kıraâtlere yönelik eleştiriler karşısındaki tavrını En'âm Sûresinin 137. âyetinde yer alan İbn Âmir (ö. 118/736) kıraâtine yönelik eleştiriler karşısında da aynı şekilde sürdürmüştür. Çoğu kurrânın kıraâtine göre söz konusu âyetin Mushaf hattı şöyledir:

{ وَكَذَلِكَ زَيْنَ لِكَيْبِرٍ مِنَ الْمُشْرِكِينَ قَتَلَ أَوْلَادَهُمْ شُرَكَاءَهُمْ لِيُرُدُّوهُمْ وَلِيَلْبِسُوا عَلَيْهِمْ دِينَهُمْ وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا فَعَلُوهُ فَذَرْهُمْ وَمَا يَفْتَرُونَ }

Çoğu kurrânın kıraâtine göre âyetin meâli şöyledir: "Bunun gibi ortakları, müşriklerden çoğuna çocuklarını (kızlarını) öldürmeyi hoş gösterdi ki, hem kendilerini mahvetsinler hem de dinlerini karıştırıp bozsunlar! Allah dileseydi bunu yapamazlardı. Öyle ise onları uydurdukları ile baş başa bırak!"

İbn Âmir, çoğu kurrâdan farklı olarak âyeti şöyle okumuştur:³

{ وَكَذَلِكَ زَيْنَ لِكَيْبِرٍ مِنَ الْمُشْرِكِينَ قَتَلَ أَوْلَادَهُمْ شُرَكَائِهِمْ لِيُرُدُّوهُمْ وَلِيَلْبِسُوا عَلَيْهِمْ دِينَهُمْ وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا فَعَلُوهُ فَذَرْهُمْ وَمَا يَفْتَرُونَ }

İbn Âmir'in kıraâtine göre âyetin meâli şöyledir: "Bunun gibi müşriklerden çoğuna ortakların çocuklarını (kızlarını) öldürmesi hoş gösterildi ki, hem kendilerini mahvetsinler hem de dinlerini karıştırıp bozsunlar!..."⁴

¹ İbn Mücâhid, *Kitabü's-seb'a fi'l-kıraât*, 419.

² Kastallânî, *Letâifü'l-işârât li fûnûni'l-kıraât*, 7: 2883.

³ İbn Mücâhid, *Kitabü's-seb'a fi'l-kıraât*, 270.

⁴ Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an tevîli âyi'l-Kur'ân*, 12: 137.

Bu iki farklı kiraâtin i'râbına gelince, çoğu kurrânın kiraâtine göre fâil, "müşriklerin ortakları" iken; İbn Âmir'in kiraâtine göre fâil yerine geçen ifade "ortakların çocuklarını (kızlarını) öldürmesi"dir. Çoğu kurrânın kiraâtinde fiil "zeyyene" şeklinde fâili zikredilerek; İbn Âmir kiraâtinde ise fiil, "züyyine" şeklinde hem fâili hem de mefûlü ihtivâ edecek şekilde okunmuştur.¹ Bu iki kiraât arasındaki temel fark, fâilin değişmesidir ki buna bağlı olarak fiil de değişmiştir.²

İki kiraât arasında birbirine zıt bir anlam bulunmamakla birlikte İbn Âmir kiraâtinde fâilin yerine geçen ifadenin hem fâili hem de mefûlü ihtiva edecek tarzda olması mana zenginliği olarak yorumlanır. Kur'an kelimelerine yüklenen farklı manaların Kur'an'ın i'câzıyla da ilgisinin bulunduğu bilinen bir gerçektir. Bu bakımdan farklı kiraâtlere bağlı olarak Kur'an kelimelerindeki değişik telaffuz biçimlerinin, ses (fonetik) yönden Kur'an'ın i'câzıyla ilgisi vardır.³

Kastallânî, İbn Âmir kiraâtinin tevâtüren nakledildiğini, en âlî isnâda sahip olduğunu ve hicret yönünden de İbn Âmir'in diğer kurrâdan önce zikredildiğini ifade etmiştir.⁴ O, bu kiraâtini; Ebu'd-Derdâ, Vâsele b. el-Eskâ' (ö. 85/704), Fedâle b. Ubeyd (ö. 53/673), Muâviye b. Ebû Süfyân (ö. 60/680), Muğîre el-Mahzûmî'den (ö. 186/802) okumuştur. Hatta onun Hz. Osman'dan da kiraât okuduğu nakledilmiştir.⁵ İbn Âmir'in, Allah Rasûlü (s.a.v.) henüz hayatta iken hicretin yirmi birinci senesinde doğduğu kaydedilmiştir.

Bu özelliklerine rağmen bazı dil bilginleri İbn Âmir'e nispet edilen bu kiraâti tenkit etmişlerdir. Dil bilginlerinin bu kiraâti tenkit etme sebebi tek bir kelime gibi kabul edilen muzâf ile muzâfun ileyh arasının ayrılmasıdır. Söz konusu kiraâtte { قَتَلُ أَوْلَادَهُمْ شُرَكَائِهِمْ } cümlesindeki muzâf olan "katlü" kelimesiyle, muzâfun ileyh olan "şürakâihim" kelimesinin arası "evlâdehüm" kelimesiyle ayrılmıştır. Basralı dil bilginlerine göre bu durum ancak şiirde zarûreten câizdir. Ebû Ali el-Fârisî (ö. 377/987) İbn Âmir'in bu kiraâtini yukarıda ifade edilen gerekçeyle çirkin olarak nitelemiştir. Fârisî, Arap dil

¹ İbn Mücâhid, *Kitabü's-seb'a fi'l-kiraât*, 270.

² Kastallânî, *Letâifü'l-işârât li fûnûni'l-kiraât*, 5: 2103.

³ Ömer Özbek, "Kiraât Farklılıklarının Anlama Etkisi", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2, sy. 39, (2015): 163-180.

⁴ Kastallânî, *Letâifü'l-işârât li fûnûni'l-kiraât*, 5: 2104.

"وهذه قراءة متواترة صحيحة، وقارئها ابن عامرٍ أعلى القراء السبعة سنداً..."

"Bu mütevâtir sahih bir kiraâttir, kiraâtin kârîsi İbn Âmir, yedi kurrânın en âlî senedine sahiptir..." Bkz. Semîn el-Halebî, *ed-Dürrü'l-mesûn*, 5: 162; Kastallânî, *Letâifü'l-işârât li fûnûni'l-kiraât*, 5: 2103.

⁵ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1: 167; *et-Tahbîr* (Ürdün: Dâru'l-furkân, 2000), 1: 118.

kurallarına göre muzâf ile muzâfun ileyh arasının zarf ile ayrılması bile mümkün değilken mefûl ile ayrılması nasıl mümkün olur demiştir.¹

Ebû Ca'fer en-Nehhâs (ö. 338/950) İbn Âmir kıraâtindeki bu durumun şiirde bile câiz olmadığını söylemiştir.² Ebû Ubeyd (ö. 224/838) de İbn Âmir'in bu kıraâtini kerih görmüştür.³ O; Mekke, Medine, Kûfe ve Basralı çoğu kurrânın kıraâtini tercih ederek Arap dil kuralları açısından bunun daha uygun bir kıraât olduğunu ifade etmiştir.⁴ Mekkî b. Ebû Talib (ö. 437/1045) bu kıraâtin Arap dil kurallarına uymadığını, muzâf ile muzâfun ileyh'in arasının ayrılmasının ancak şiirde câiz görüldüğünü söylemiştir.⁵ İbn Atıyye el-Endelüsî (ö. 541/1147) de yukarıda zikredilen gerekçeyle bu kıraâti zayıf olarak nitelemiştir.⁶

İbn Cinnî (ö. 392/1002), Arap dilinde bu tür tasarrufların olduğunu ve bunun sadece şiirde yapıldığını kaydetmiştir.⁷ Kastallânî, tevâtüren nakledilmiş bir kıraâti eleştirmek kimsenin haddi olmadığı gibi İbn Âmir'e nispet edilen bir kıraâti eleştirmek de Ali el-Fârisi'ye ve Ebû Ca'fer en-Nehhâs'a düşmez demiştir.⁸

¹ Ebû Ali el-Fârisî, *el-Hucce*, 2: 548; Kastallânî, *Letâifü'l-işârât li fûnûni'l-kıraât*, 5: 2105.

² Nehhâs, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâîl, *İ'râbu'l-Kur'an* (Beyrut: Dâru'l-marife, 2008), 1: 286.

³ Semîn el-Halebî, *ed-Dürrü'l-mesûn*, 5: 164.

⁴ Semîn el-Halebî, *ed-Dürrü'l-mesûn*, 5: 164; Kastallânî, *Letâifü'l-işârât li fûnûni'l-kıraât*, 5: 2105.

⁵ Mekkî b. Ebû Tâlib, *Müşkilü i'râbi'l-Kur'an*, 2. Baskı (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1984), 1: 272.

⁶ İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdulhâk b. Gâlib b. Abdîrahmân b. Gâlib el-Muhâribî el-Girmâtî el-Endelüsî, *el-Muharrirü'l-vecîz* (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 2001), 2: 349, 350; Kastallânî, *Letâifü'l-işârât li fûnûni'l-kıraât*, 5: 2105, 2106.

⁷ İbn Cinnî, Ebû'l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsilî el-Bağdâdî, *el-Hasâis*, thk: Muhammed Ali en-Neccâr (Beyrut: Âlemü'l-kütüb, tsz.), 2. 407-410.

⁸ "وممّن خاض في ذلك أبو علي الفارسي، فقال: فصل بين المضاف والمضاف إليه بالمفعول، وهو قبيح قليل في الإستعمال... وقال أبو جعفر النحاس: لا يجوز في شعر ولا غيره... وقال أبو عبيد: لا أحب هذه القراءة، لما فيها من الإستكراه، وقراءة عندنا هي الأولى لصحتها في العربية، مع إجماع أهل الحرمين والمصريين عليها... وقال ابن جنى: الفصل بين المضاف والمضاف إليه بالظرف والجاء والمجرور كثير، لكنه من ضرورة الشاعر... وقال مكي بن أبي طالب: هي قراءة بعيدة، وإنما يجوز الفصل بين المضاف والمضاف إليه بالمعمول في الشعر... وقال ابن عطية: وهذه قراءة ضعيفة في استعمال العرب... وقال الرمخشري: فأغلظ وأسأء في عبارته - : وأما قراءة ابن عامر فشيء لو كان في مكان الضرورة وهو الشعر لكان سميحاً مردوداً، فكيف به في الكلام المنثور؟ فكيف في القرآن المعجز بحسن نظمته وجزالته؟ قال: والذي حملة علي ذلك أنه رأي في بعض المصاحف 'شركائهم' مكتوباً بالياء، ولو قرأ بجزر الأولاد والشركاء. لأن الأولاد شركائهم في أموالهم. لوجد في ذلك مندوحة عن هذا الإرتكاب."

"Bu konuyu ele alanlardan Ebû Ali el-Fârisî: Muzâf ile muzâfun ileyh'in bir mamülle ayrılması nâdiren görülen çirkin bir tasarruftur dedi..., Ebû Ca'fer en-Nahhâs: Muzâf ile Muzâfun ileyh'in ayrılması şiirde ve başka yerde câiz değildir dedi..., Ebû Ubeyd: Hatâlı olduğu için bu

Bu kiraâte yönelik en sert eleştiriyi Zemahşerî (ö. 538/1144) dile getirmiştir.¹ Zemahşerî'ye göre İbn Âmir, {شُرَكَهِمْ} kelimesini Mushafta yâ (ي) harfiyle imlâ edildiği için mecrûr okumuştur. Şayet İbn Âmir, {أَوْلَادَهُمْ} kelimesini de aynı şekilde mecrûr okusaydı belki bu kiraât mümkün olabilirdi. İbn Âmir kiraâtini eleştiren Zemahşerî Allah kelâmı için böyle bir kiraâtin câiz olmadığını kaydetmiştir.²

Zemahşerî'nin sözlerini çirkin olarak niteleyen Kastallânî, onun Kur'an ilimlerindeki üstünlüğünü dile getirmekle birlikte, Tefsirinde, Kur'an'ın manalarını tahrif eden yorumların bulunduğunu ve onun, bir kısım âyetleri kendi mezhebî görüşleri çerçevesinde tefsir ettiğini dile getirmiştir. Onun, bozuk mezhebinin görüşlerini Kur'an âyetleriyle delillendirmesi bir yana tevâtüren nakledilmiş bir kiraâti eleştirme cesareti göstermesi de tahriflerden biridir. Onun eserini dikkatlice inceleyenlerin başka hatalarına da vâkıf olacağını belirten Kastallânî, söz konusu kiraâte yönelik eleştirileri nedeniyle Zemahşerî'yi tenkit etmiştir.³

Kastallânî, dil bilginlerinin tevâtüren nakledilmiş bir kiraâti tenkit etmekle hataya düştüklerini ifade etmiştir. Arap dilinin, bir beşerin ihata edemeyeceği kadar geniş olduğunu kaydederek sadece bilinenler üzerine bina edilen kıyasla sahih naklin tenkit edilemeyeceğini belirtmiştir. Çünkü dilde bu kiraâti destekleyen birçok misâl mevcuttur. Ona göre tevâtüren nakledilen kiraâtlere yönelik eleştiriler meşhur âlimlerden gelse de onların tevâtüre yönelik eleştirilerine güvenilemez.⁴ Konuyla ilgili olarak İbnü'l-Enbârî'nin (ö. 328/940) şöyle dediği nakledilmiştir:

kirâati sevmiyorum, birinci kiraât bize göre Arap dili yönünden sahihtir, Haremeyn (Mekke-Medîne) ve iki şehir halkı (Basra-Küfe) da bunda icmâ etti dedi..., İbn Cinnî: Muzâf ve muzâfun ileyhın arasının zarf, câr ve mecrûr ile ayrılması ancak şâirin mecbûr kalması durumunda olur dedi..., Mekkî b. Ebû Tâlib: O, haddi aşan bir kiraâttir, muzâf ile muzâfun ileyhın arası ancak şiirde ayrılabilir dedi..., İbn Atıyye: Bu kiraât Arapların diline göre zayıftır dedi..., Zemahşerî -kaba bir ifadeyle- İbn Âmir'in bu kiraâti şiir gibi zarûret yerinde hatâli bulunurken nesir de nasıl kabul edilsin, mu'ciz Kur'an'ın nazmına ve güzelliğine nasıl uysun, mushafların bazısında "şürakâihim" kelimesi yâ harfiyle yazıldığı için böyle okuduğuna hamletmek gerekir, (çünkü el-evlâd ve şürekâ, mallarda ortaklıklar) şayet, her ikisini mecrûr okusaydı bir nebze doğru olurdu dedi." Bkz. Ebû Ali el-Fârisî, *el-Hucce*, 2: 548; en-Nehhâs, *İ'râbu'l-Kur'an*, 1: 286; Mekkî b. Ebû Tâlib, *Müşkilü i'râbi'l-Kur'an*, 1: 272; İbn Atıyye, *el-Muharrirü'l-vecîz* 2: 349, 350; İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2: 407-410; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 348; İbn Hâleveyh, Ebû Abdullah Hüseyin b. Ahmed, *el-Hucce* (Beyrut: Dâru'ş-şurûk, h. 1401), 1: 150; İbn Zencele, *el-Hucce*, 1: 273; Kastallânî, *Letâifü'l-işârât li fünûni'l-kirâât*, 5: 2104-2106.

¹ Kastallânî, *Letâifü'l-işârât li fünûni'l-kirâât*, 5: 2104.

² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 348; Kastallânî, *Letâifü'l-işârât li fünûni'l-kirâât*, 5: 2106-2113.

³ Kastallânî, *Letâifü'l-işârât li fünûni'l-kirâât*, 5: 2106.

⁴ Kastallânî, *Letâifü'l-işârât li fünûni'l-kirâât*, 5: 2107.

"Bu kiraât sahihtir, çünkü Araplar muzâf ile muzâfun ileyh arasını cümle ile bile ayırıyorlar. Meselâ, (هو غلامٌ إن شاء الله أحيك) cümlesinde muzâf ile muzâfun ileyh arasına (إن شاء الله) ifadesi girmiştir. Dolayısıyla muzâf ile muzâfun ileyh arası cümle ile ayrıldığına göre tek bir kelimeyle neden ayrılmasın?"¹

Şâz bir kiraâtte, {فَلَا تَحْسَبَنَّ اللَّهَ مُخْلِفاً وَعْدِهِ رُسُلُهُ} âyetindeki (وَعْدِهِ) kelimesinin nasb/üstün okunması ve sonrasındaki kelimenin de (رُسُلِهِ) şeklinde mecrûr/kesre okunması da muzâf ile muzâfun ileyh arasının ayrılmasına misâl oluşturmaktadır.

Muzâf ile muzâfun ileyh arasının ayrılması tıpkı harf-i cer ile mecrûrunun ayrılması gibidir. Bu yüzden muzâf ile muzâfun ileyh arasının ayrılmasına yapılan eleştiriler harf-i cer ile mecrûrunun ayrılmasına da yapılmıştır. Oysa Hz. Peygamber'in (s.a.v.) bir sözünde harf-i cer ile mecrûrunun arasının ayrıldığını görmekteyiz. Allah Rasûlü bir sözünde şöyle buyurmuştur: (هل أنتم تاركو صاحبي لي) Onun bu sözü, (هل أنتم تاركولي صاحبي)³ takdirindedir. Dolayısıyla bu ifade, harf-i cer ile mecrûrunun ayrılmasına misâl teşkil etmektedir.

Yine İbn Cinnî'nin (ö. 392/1002) söz konusu kiraât ile ilgili olarak Arap dilinde buna benzer misâllerin çokça bulunduğunu ve bu kiraâtin, Arap dilinin kuralları dışına çıkmadığını zikretmesi önemli bir gerçeğe işaret etmektedir.⁴ Arapların, dillerinden pek çok şeyi unuttukları gerçeğinden hareketle dil konusunda cumhûrun görüşüne muhalif düşen her şeyin hatalı kabul edilmesi isabetli bir tutum değildir.⁵

Kastallânî, Arap dil kurallarına ve Hz. Osman Mushafına uygun olan ve tevâtüren nakledilen İbn Âmir kiraâtini çirkin olarak nitelediği için Zemahşerî'yi günaha girmekle suçlamıştır. Kurrânın sadece Mushaf hattına göre kiraât okumadığını dile getiren Kastallânî, bu iddiasından dolayı Zemahşerî'yi bozuk inançlı biri olarak nitelemiştir.⁶

¹ Ebû Şâme, Ebu'l-Kâsım Şihâbüddîn Abdurrahmân b. İsmâil b. İbrâhîm el-Makdisî, *İbrâzû'l-meânî* (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, tsz.), 1: 465; Kastallânî, *Letâifü'l-işârât li fûnûni'l-kiraât*, 5: 2108.

² İbrahim 14/47.

³ Buhârî, "Fezâilü's-sahâbe", 5.

⁴ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2. 409; Kastallânî, *Letâifü'l-işârât li fûnûni'l-kiraât*, 5: 2109.

⁵ Kastallânî, *Letâifü'l-işârât li fûnûni'l-kiraât*, 5: 2110.

⁶

Kastallânî, bir müslümanın sahih bir nakle dayanmaksızın sadece Mushaf hattına ittibâ ederek Kur'an okumasının helal olmayacağını ifade etmiştir.¹

Mushafta {شُرَكَائِهِمْ} kelimesinin yâ (ي) harfiyle imlâ edilmesi onun mecrûr okunması için yeterli bir delil olsa bile Mushafın noktasız ve harekesiz olması dikkate alındığında {أَوْلَادَهُمْ} kelimesinin nasb/üstün okunmasına delalet eden herhangi bir işaret yoktur. Dolayısıyla bu durum kiraâtlerin ancak sahih nakle dayanmasıyla izah edilebilir. İbn Âmir'in kiraâti de böyledir. Ayrıca {شُرَكَائِهِمْ} kelimesi sadece Şâm Mushafında yâ (ي) harfiyle imlâ edilmemiş, Hicaz (Mekke, Medine) Mushaflarında da aynı şekilde yâ (ي) harfiyle imlâ edilmiştir. Ancak Hicaz kurrâsı bu kelimeyi yâ (ي) harfiyle okumamıştır. Çünkü kiraâtlar "sünnet-i müttebea"dır (kendisine uyulan sünnet) ve sahih nakle dayanmaktadır. Dolayısıyla, Mushaf hattına uymayan bazı kiraâtlarin varlığı da söz konusudur.²

Mushaf hattına uymayan bir kısım kiraâtlarin varlığı kabul edildiğinde, acaba Hz. Osman'ın halifeliği döneminde çoğaltılan Mushaflarla birlikte çeşitli bölgelere gönderilen Mushafların imlâsı ile bu Mushafı okutacak kişilerin kiraâtlari uyumlu muydu? Kur'an'ın geneli itibariyle gönderilen kişilerin kiraâtlariyle okuttukları Mushafın imlâsı uyumlu idi. Ancak bu genel kâideye uymayan istisnâî yerlerin bulunduğu da kaydedilmiştir. Yukarıda da geçtiği gibi {شُرَكَائِهِمْ} kelimesi Şam ve Hicaz Mushafında yâ (ي) harfiyle imlâ edilmiştir. Fakat Hicaz kurrâsı bu kelimeyi Mushafta yâ (ي) harfiyle imlâ edilmesine rağmen merfû okumuştur.³

"فانظر ما أبشع هذا الكلام وأقبحه، ولكن هذا الرجل وإن كان قد أوتي من علوم القرآن أوفر حظاً، وجمع بين اختراع المعنى وبراعة اللفظ، ففي تفسيره الفائق أشياء منتقدة من تحريف معاني التنزيل، نصرة لمذهبه وعقيدته الفاسدة، مع تجرئه بالظعن في القراءات المتواترة، وأمور كثيرة ارتكبتها، يقف عليها من نظَّر في الحواشي المؤلف في الانتقاد عليه..."

"Şu sözün çirkinliğine bak, bu adam Kur'an ilimlerinden bir nasip almış, parlak ve güzel manaları cem etmiştir, onun meşhur tefsirinde mezhebini ve bozuk akidesini destekleyen ve Kur'an'ın manalarını tahrif eden tenkit edilmiş şeyler vardır. Mitevâtir kiraâtlari eleştirmesiyle birlikte işlediği başka günahlar da vardır. Tenkitlerin içeriğine bakanlar buna vakıf olur." Bkz. Kastallânî, *Letâifü'l-işârât li fûnûni'l-kiraât*, 5: 1112.

¹ Kastallânî, *Letâifü'l-işârât li fûnûni'l-kiraât*, 5: 1113.

² Kastallânî, *Letâifü'l-işârât li fûnûni'l-kiraât*, 5: 1114.

³ İbn Mücâhid, *Kitabü's-seb'a fi'l-kiraât*, 270.

"فليس رسمُ شُرَكَائِهِمْ بالياء مختصاً بمصحف الشام، بل هي كذلك أيضاً في مصحف الحجاز، ولم يقرأ أهل الحجاز بالخفض في شُرَكَائِهِمْ؛ لأنَّ الرسمَ سنَّةٌ متبعةٌ قد توافقه التلاوة وقد لا توافقه..."

"Şürekâihim (kelimesinin) hattı, sadece Şam Mushafında ya ile değil, aksine o, Hicaz Mushafında da aynı şekildedir, Hicaz ehli (kurrâ) şürekâihim kelimesini cer ile okumadı.

Bundan anlaşılacağı üzere Mushaflarla birlikte gönderilen kurrânın kıraâtleri ekseriyet itibariyle okuttukları Mushaflarla uyumlu idiye de istisnâî bazı yerlerde, gönderilen kârînin kıraâtiyle okuttuğu Mushafın imlâsının örtüşmediği durumların bulunduğu tezini kuvvetlendirmektedir. Dolayısıyla, sadece İbn Âmir'in bu kelimeyi mecrûr okuması, onun kıraâtinin hatalı olduğunu söylemek için yeterli bir sebep olamaz.¹

Netice itibariyle İbn Âmir kıraâtinin Arap diline uygun olmadığı gerekçesiyle reddedilmesi Hz. Peygamber'den (s.a.v.) sahih yolla sabit olmuş bir rivayetin reddi anlamına geleceğinden bu kıraâti eleştiren dil bilginlerinin görüşleri isabetli görülmemiştir. Yukarıda zikredilen misâllerde de görüldüğü gibi Arap diline uygunluğu yönünde bir ihtimal de bulunsa tevâtüren nakledilmiş bir kıraâti tercih etmek onu reddetmekten evladır.²

Dil bilginlerinin İbn Âmir kıraâtini eleştirmesi dilde uyguladıkları kıyas yöntemine dayanmaktadır. Oysa onların tevâtüren nakledilmiş bir kıraâti kıyasa tercih etmeleri gerekirdi. Kaldı ki kıyas dilde sonradan ortaya çıkmıştır. Bu konuda Kur'an kıyasa tâbî değil, kıyas Kur'an'a tâbî kılınmalıydı. Dil bilginlerinin bazı kıraâtlere yönelik eleştirilerinden anlaşıldığına göre hatalar, kıraât imamlarından veya râvîlerinden kaynaklanmaktadır.³ Ayrıca kıraâtlere yönelik eleştirilerde dil bilginlerinin kıraât imamlarından farklı bir bakış açısına sahip oldukları da görülmektedir.

İbn Âmir kıraâtine yönelik eleştirilerden biri de Kur'an'ın bir kaç yerinde geçen ⁴{ كُنْ فَيَكُونُ } âyetinin okunuşuyla ilgilidir. İbn Âmir, âyetin sonundaki nûn (ن) harfini Kur'an'da altı yerde nasp/üstün okumuştur.⁵ Kisâî de Nahl (40. âyet) ve Yâsîn (82. âyet) Sûrelerinde aynı kelimeyi İbn Âmir gibi nasp/üstün okumuştur. İbn Âmir, söz konusu nûn (ن) harfini âyetteki { كُنْ } emir fiilinin cevabı olarak nasp/üstün okumuştur.⁶ İbn Âmir'in bu kıraâti lahn olarak eleştirilmiştir.⁷ Kastallânî, İbn Âmir'nin lahn yapmayacak bir Arap olduğunu ve kıraâtinin de mütevâtir yedi kıraât içerisinde yer aldığını ifade etmiştir. Yine bazı yerlerde Kisâî'nin kıraâtidir ki o da Arapça'da

Çünkü (Mushaf) hattı, tâbî olunan bir sünnettir, tilâvet bazen ona uyar bazen uymaz." Bkz. Kastallânî, *Letâifü'l-işârât li fûnûni'l-kıraât*, 5: 2114.

¹ Kastallânî, *Letâifü'l-işârât li fûnûni'l-kıraât*, 5: 1115.

² Kastallânî, *Letâifü'l-işârât li fûnûni'l-kıraât*, 5: 1115.

³ Ali Temel, "Nehhâs'ın İrâbü'l-Kur'ân'ında "Lahn" Tartışmalarına Konu Olan Kıraâtlerin Değerlendirilmesi", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15, sy. 1 (Ocak-Haziran 2015): 91.

⁴ Bakara 2/117, Âl-i İmrân 3/48, Nahl16/41, Meryem19/36, Yâsîn 36/83, Gâfir 40/69.

⁵ İbn Mücâhid, *Kitabü's-seb'a fi'l-kıraât*, s. 168.

⁶ İbn Mücâhid, *Kitabü's-seb'a fi'l-kıraât*, s. 373.

⁷ Ebû Ali el-Fârisî, *el-Hucce*, 2: 48; Mekki b. Ebû Tâlib, *Müşkilü'l-Kur'an*, 1: 419.

Kûfe'nin imamıdır.¹ Ahfeş (ö. 292/904) bunu, ²{ قُلْ لِعِبَادِيَ الَّذِينَ ءَامَنُوا يُقِيمُوا الصَّلَاةَ } } âyetteki duruma benzetmiştir. Bu âyette قُلْ emir fiilinin cevabı olarak يُقِيمُوا fiilinin sonundaki nûn (ن) harfi hafzedilmiştir. Kastallânî, tevâtüren nakledilmiş bir kırâati eleştirenlerin küfrü gerektirecek bir söz söylediklerini kaydetmiştir.³ Burada da dilciler ile kırâat imamlarının farklı bakış açılarıyla kırâatleri değerlendirdikleri anlaşılmaktadır. Kırâatleri nahiv kuralları çerçevesinde ele alan dilcilerin, dil kurallarını ve Mushaf hattını önceleyen bakış açılarıyla sahih isnadı önceleyen kırâat âlimlerinden ayrıldığı görülmektedir.

1.4. Ebû Ca'fer Kırâatine Yönelik Eleştiriler

Medine kırâat imamı ve imam Nâfi'nin de kırâatte hocası olan Ebû Ca'fer, Kur'an'da beş yerde { لِلْمَلَأِكَةِ اسْجُدُوا } âyetindeki tâ (ة) harfini sonrasındaki zammeli cîm (ج) harfine tâbî kılarak diğer kurrâdan farklı bir şekilde zamme ile okumuştur.⁴ Zeccâc (ö. 311/923), Ebû Ca'fer'in bu kırâati için " هذا غلط من أبي جعفر. " (Bu Ebû Ca'fer'den bir hatadır) demiştir.⁵ Ebû Ali el-Fârisî (ö. 377/987) ise " هذا خطأ. " (Bu hatadır) demiştir.⁶ İbn Cinnî (ö. 392/1002), Ebû Ca'fer'in kırâatinin sahih olduğunu ifade etmiştir.⁷

Zemahşerî (ö. 538/1144), Ebû Ca'fer'in bu kırâatinin zayıf bir lehçeden nakledildiğini ve bu lehçeyi konuşanların اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ şeklinde câiz olmayan bir okuyuşa sahip olduklarını ifade etmiştir.⁸ Ebû Hayyan (ö. 754/1344) da Zemahşerî'nin zayıf dediği lehçenin Ezd-i Şenûe⁹ lehçesi olduğunu kaydetmiştir.¹⁰ Kastallânî, Medine kırâat imamı Nâfi'nin hocası

¹ Kastallânî, *Letâifü'l-işârât li funûni'l-kırâât*, 4: 1506.

² İbrahim 14/31.

³ Kastallânî, *Letâifü'l-işârât li funûni'l-kırâât*, 4: 1507.

فَالْقَوْلُ بِأَنَّهَا لِحَنَّ مِنْ أَفْحِ الْخَطَأِ الْمُؤْتَمِّمِ الَّذِي يَجُرُّ فَائِلَهُ إِلَى الْكُفْرِ؛ إِذْ هُوَ طَعَنَ عَلِيَّ مَا عَلِمَ نَقْلَهُ بِاتَوَاتُرٍ مِنْ كِتَابِ اللَّهِ تَعَالَى.

"Onun lahn olduğu sözü hatanın en büyüğüdür; söyleyeni küfre götüren bir günâhtır, çünkü Allah'ın kitabından tevâtüren nakledildiği bilindiği halde ona bir dil uzatma söz konusudur." Bkz. Kastallânî, *Letâifü'l-işârât li funûni'l-kırâât*, 4: 1506-1507.

⁴ İbnü'l-Cezerî, *Tahbîru't-teysîr fi'l-kırâati'l-aşr*, 1: 285; Bakara 2/34; A'raf 7/11; İsrâ 17/61; Kehf 18/50; Tâ-Hâ 20/116. âyetlere bakınız.

⁵ Zeccâc, *Meâni'l-Kur'an*, 1: 112.

⁶ İbn Atiyye, *el-Muharrirü'l-vecîz*, 1: 123.

⁷ Semîn el-Halebî, *ed-Dürrü'l-mesûn*, 1: 272.

⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 348.

⁹ Ezd-i Şenûe (لغة أزد شنوءة), Yemen'de yaşayan bir kabîlenin ismi ve bu kabileye mensup kişilerin konuştıkları lehçenin adıdır. Bkz: <http://ar.wikipedia.org/wiki>.

¹⁰ Ebû Hayyân el-Endelüsî, Muhammed b. Yûsuf b. Ali b. Yûsuf b. Hayyân, *el-Bahru'l-muhîr* (Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, 1993), 1: 230.

olan ve İbn Abbâs gibi bir zâttan rivâyet eden birinin kıraâtinin eleştirilmesine karşı çıkmıştır.¹

Ebû Ca'fer'in, yukarıda ifade edilen yerlerde tâ (ة) harfinin sonunu zamme ile vasletmesi vasl elif'ine benzetilmiştir. Vasl elif'ine benzeme yönü ise vasl halinde tâ (ة) harfinin tıpkı vasl hemze'si gibi düşmesidir. Ayrıca Araplar lisâna ağır gelmesinden dolayı kesreden sonra zammenin telaffuzunu kerih gördükleri için الملائكة kelimesinin sonundaki tâ (ة) harfini vasl hemze'si gibi hafzederek الملائك şeklinde okumuşlardır. Bununla birlikte Ebû Cafer'in tâ (ة) harfini zamme ile okumasının bir gerekçesi de أُخْرِجُ kelimesinde telaffuzdan düşen vasl hemze'sinin harekesinin zamme olmasıdır. Kastallânî, Arapların sözlerinde buna benzer kullanımların varlığı bilinmesine rağmen bu kıraâtin eleştirilmesini garip bulmuştur.²

Söz konusu kıraâte yönelik eleştiriler, dil açısından makul izahı yapılamayan hatalı kullanımlar ve ravilerden kaynaklanan hatalar olarak değerlendirilmiştir. Eleştirilerin sebeplerinden biri de kıraâtlerin ilmi bir konu olarak değerlendirilmesidir.³ Bir başka gerçek de şudur: Bazı dilciler, kıraâtleri dil kuralları çerçevesinde ele alırken onları dil kurallarından sonra ikinci planda değerlendirmişlerdir. Bu da aynı zamanda sahih senedin de ikinci plana itildiğini göstermektedir.⁴

Söz konusu eleştirileri yöneltten dilcilerin sahih nakle bağlılıklarını ifade etmeleri ve bununla birlikte sahih nakle dayanan kıraâtleri eleştirmeleri onları çelişkiye düşürmüştür. Kanatımızca bu ikilemin nedeni, kıraât imamlarına nispet edilen ve tevâtüren nakli zor olan bir kısım vecihlerin de mütevâtir kıraâtler olarak nakledilmesidir. Mesela, yirmi yedi vecihle veya elli farklı vecihle okunan bir kısım kıraâtlerin nakli ve bunların imamlara nispet edilmesi, meselenin filolojik bir tartışma olarak algılandığını gösterir.

2. Kıraâtlerin Tevâtüren Nakledilmeyip Âhâd Senedle Nakledildiği Yönündeki Eleştiriler

Mu'tezile mezhebi Ehl-i Sünnetin aksine kıraâtlerin âhâd senedle rivayet edildiğini iddia etmiştir.⁵ Kastallânî, kıraâtlerin âhâd senedle rivayet

¹ Kastallânî, *Letâifü'l-işârât li fûnûni'l-kıraât*, 4: 1428-1429.

² Kastallânî, *Letâifü'l-işârât li fûnûni'l-kıraât*, 4: 1430.

³ Ali Temel, "Nahhâs'ın İrâbü'l-Kur'an'ında "Lahn" Tartışmalarına Konu Olan Kıraâtlerin Değerlendirilmesi", 87; "Erken Dönem Dilbilimsel Tefsirlerde Kıraât Anlayışı", 101.

⁴ Osman Bayraktutan, *Kıraâtlerin Tevâtürü Bağlamında Tenkit Meselesi, İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, sy. 2 (Aralık 2014): 60.

⁵ Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısırî el-Minhâcî ez-Zerkeşi eş-Şâfiî, *el-Bahru'l-muhîd* (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2000), 1: 376.

edilmediğini, kiraâtlarin bir kişiye nispet edilmesinin tevâtüre engel olmadığını kaydetmiştir.¹ Bir kiraât imamına nispet edilen kiraâtin o bölgelerde yaşayan bütün müslümanlar tarafından okunduğu kabul edilirse söz konusu kiraâtin tevâtüren nakli sabit olur. Kastallânî konuyla ilgili olarak şu misâli nakletmektedir:²

"Kiraâtlarin âhâd senedle rivayet edilmesi onların tevâtüren nakledilmesine engel değildir. Bir kimsenin Semerkand şehrini gördüğünü söylemesi o şehrin varlığı konusunda tevâtürün oluşmasını engellemez. Tevâtüren nakledilen kiraâtlar de böyledir. Bu kiraâtlardan herhangi biri hakkında tartışmaya girene şu soru sorulmalıdır: İbn Kesîr kiraâtinde {الأنهار} hakkında tartışmaya girene şu soru sorulmalıdır: İbn Kesîr kiraâtinde {الأنهار} (Tevbe 9/100) âyeti مِنْ ziyâde edilerek okunduğu halde diğer kiraâtlerde مِنْ ziyâde edilmeksizin okunmasının izahı nedir? Mushafta bu âyet مِنْ ziyâde edilmeksizin imlâ edilmiştir. İbn Kesîr kiraâti de diğerleri de tevâtüren nakledilmiştir. Bu kiraâtlardan birinin tevâtüren nakledilmediği ileri sürülse o zaman üzerinde icmâ oluşmuş bir kiraâtin reddi söz konusudur. Bir kısmının tevâtüren nakledildiği bir kısmının da âhâd senedle nakledildiği ileri sürülse o zaman hak olmayan bir hüküm verilmiş olur. Dolayısıyla yedi kiraâtin hepsi mütevâtirlikte eşittir. Bu durumda yedi kiraâtin tevâtüren nakledilmesinde şüpheye yer kalmaz."

Yedi kiraât imamından nakledilen kiraâtlarin tevâtüren nakledildiği konusunda âlimlerin ittifak ettiğini belirten Kastallânî, yedi kiraâttan sonra zikredilen üç kiraâtin tevâtüründe ihtilaf olduğunu ifade etmişse de bunların da bir kaç istisnâ dışında yedi kiraât dışına çıkmadığını kaydetmiştir.³

Genel olarak kiraâtlarin tenkit edilmesi filolojik temellidir. Kiraâtlari tenkit edenler genellikle dilcilerdir ve tenkit ettikleri de kiraâtlarin dil yönüdür. Dolayısıyla kiraâtlarin tenkit edilmesi meselesinde dilde uygulanan yöntemin aynen kiraâtlerde de uygulandığını söyleyebiliriz. Dilciler bir şiiri ve nesri dil yönünden, fesâhat ve belâgat yönünden nasıl tenkit ediyorlarsa kiraâtlari de aynı şekilde değerlendirip tenkit etmişlerdir.⁴ Sahih nakle son derece bağlı olan Kastallânî; Âsım, Hamza ve Verş'in kadr-i müşterek miktarın üzerindeki ziyâde med miktarlarının mütevâtir olmadığını, aksini iddia edenin ise bunu ispatlaması gerektiğini kaydetmiştir.⁵ Dolayısıyla, bazı dilcilerin kiraâtlere yönelik eleştirilerini kiraâtlarin filolojik boyutuna yönelttiklerini söyleyebiliriz.

¹ Kastallânî, *Letâifü'l-işârât li fûnûni'l-kiraât*, 1: 144.

² Kastallânî, *Letâifü'l-işârât li fûnûni'l-kiraât*, 1: 144, 145.

³ Kastallânî, *Letâifü'l-işârât li fûnûni'l-kiraât*, 1: 145.

⁴ Osman Bayraktutan, *Kiraâtlarin Tevâtürü Bağlamında Tenkit Meselesi*, 48.

⁵ Kastallânî, *Letâifü'l-işârât li fûnûni'l-kiraât*, 1: 148.

3. Kiraâtler Arasında Tercihle Bulunmaya ve İhtiyâra Yönelik Eleştiriler

Tevâtüren nakledilmiş kiraâtler arasında tercihte bulunma ile kiraâtlerin eleştirilmesi arasında yakın bir ilgi bulunmaktadır. Bazı âlimler kiraâtler arasında tercihi reddeden bir tutum benimsemişlerdir. Kastallânî de bunlardan biridir. Mütevâtir kiraâtler arasında tercihte bulunmayı reddeden âlimler, sahihlikte birbirine eşit seviyedeki iki kiraâttten birini tercih etmeyi yanlış bir tutum olarak değerlendirmişlerdir.¹

Meselâ Kisâî (ö. 189/805) ve Âsım (ö. 127/745), Fâtiha Sûresindeki ²{ مَالِكِ } kelimesini med ederek; diğer kurrâ ise { مَلِكِ } şeklinde medsiz okumuştur.³ Beyzâvî (ö. 685/1286), Mekkeli ve Medineli kurrânın kiraâti olduğu için "melik" şeklindeki kiraâtin daha çok tercih edildiğini söylemiştir.⁴ Ebû Şâme (ö. 665/1267) her iki kiraâtin de mütevâtir kiraâtler arasında yer aldığını ve diğer kiraâti iskât edecek şekilde bir kiraâti tercih etmenin anlamsız bir tutum olduğunu savunmuştur.⁵

Diğerini iskât edecek şekilde bir kiraâti tercih etmeyi haddi aşmak olarak değerlendiren Kastallânî de Ebû Şâme'nin görüşünü benimsemiştir. Kiraâtler arasında tercihte bulunmanın Arap dilinin özelliklerinden kaynaklandığını ve tevâtüren nakledilmiş kiraâtler arasında bir üstünlükten bahsedilemeyeğini vurgulayan Kastallânî, Kur'an âyetlerinin ve kelimelerinin aynı seviyede üstün olduğunu belirtmiştir. Onun şu ifadesi tercih konusundaki görüşünü daha net ortaya koymaktadır:⁶

"ثُمَّ إِنَّ تَرْجِيحَ بَعْضِ وَجْهِ الْقُرْآنِ عَلَى بَعْضٍ، إِنَّمَا هُوَ بِاعْتِبَارِ مَوَافِقَةِ الْأَفْصَحِ أَوْ الْأَشْهَرِ أَوْ الْأَكْثَرِ مِنْ كَلَامِ الْعَرَبِ، وَالْأَفْصَحُ وَالْأَشْهَرُ وَالْأَكْثَرُ وَاحِدٌ بِالذَّاتِ مُتَّفَقُهُ وَمُخْتَلَفُهُ، لَا تَفَاضُلَ فِيهِ."

"Sonra hiç şüphesiz, kiraât vecihlerinin bir kısmının bir kısmına tercih edilmesi, ancak onların, Arap kelâmının en çok, en meşhur veya en fasîh kullanımına muvâfakat etmesi itibariyledir, yoksa Kur'an, ittifak ve ihtilaf edilenler bakımından zâtıyla birdir, onda üstünlük çekişmesi yoktur."

¹ Ebû Şâme, *İbrâzû'l-me'ânî*, 1: 103.

² Fatihâ 1/4.

³ İbn Mücâhid, *Kitabü's-seb'a fi'l-kiraât*, s. 104.

⁴ Beyzâvî, Nâsırüddîn Ebû Saîd Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl* (Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, 2000), 1: 8.

⁵ Ebû Şâme, Abdurrahman b. İsmail, *İbrâzû'l-me'ânî min hirzi'l-emânî*, 103.

⁶ Kastallânî, *Letâifü'l-işârât li fûnûni'l-kiraât*, 1: 82.

O, mütevâtir kiraâtlardan olmasına rağmen diğerini iskât edecek şekilde bir kiraâti tercih etmenin râzı olunamayacak bir tutum olduğundan bahsetmiştir.¹

Bakara Sûresinin 54. âyetinde geçen ²{بَارِكُمْ} kelimesindeki hemze'nin sâkin, ihtilâs (harekenin üçte ikisini telaffuz etmek) ve harekeli okunması konusunda kurrâ ihtilaf etmiştir.³ Hemze'yi sâkin okuyan Ebû Amr, bu kiraâti nedeniyle eleştirilmiştir. Sibeveyh (ö. 180/796) Ebû Amr'ın kiraâtinin zanna dayandığını ifade etmiştir.⁴ Müberrid (ö. 285/899) ise lahn olarak nitelemiştir.⁵ Oysa Ebû Amr'ın bu kiraâti Hz. Peygamber'den (s.a.v.) sahih senedle nakledilmiş bir rivâyete dayanmaktadır.⁶ Ayrıca Arap dil kuralları açısından bakıldığında, aynı harekenin ard arda gelmesi durumunda telaffuzdaki ağırlığı gidermek için hemze'nin sâkin okunması mümkündür. Üç harekenin ard arda gelmesi durumunda Temîm ve Benî Esed lehçesine göre hemze sâkin okunabilir.⁷ Dilcilerin sözü edilen kiraâte yönelik eleştirilerinin esas dayanağı kiraât imamlarının veya ravilerinin naklederken hata edebileceği ihtimalidir.⁸

Kiraâtlere yönelik eleştirilerde bazen kurrâ, tercihte bulunmakla veya ihtiyâr etmekle de itham edilmiştir. Kiraâtlerin sahih senedle rivâyet edildiği dikkate alınırsa kiraâtler arasında tercihte bulunma konusunda, bir kiraâti diğerine tercih etmekten ziyade iki farklı kiraât arasında dildeki kullanımdan kaynaklanan bir değerlendirmede bulunma söz konusudur. Çünkü kiraâtler nakle dayanmaktadır. Bu yüzden Kastallânî, sahih nakil yoluyla sabit olmuş kiraâtler arasında dildeki kullanımdan kaynaklanan üstünlük hariç, tercihten bahsedilemez demiştir. Bu konuda o, imam Haf's'ın (ö. 180/796), Bakara Sûresinin 132. âyetindeki ⁹{وَوَصَّيْ} kelimesini şeddeli okumasını ve aynı kökten türediği halde bu kelimeyi aynı sûrenin 182.

1

"وقد رَجَّحَ كُلُّ مَنْ الْفَرِيقَيْنِ إِحْدَى الْقَرَاءَتَيْنِ عَلَى الْآخَرَى تَرْجِيحًا يَكَادُ يُسْقِطُ الْقَرَاءَةَ الْآخَرَى. وَهَذَا غَيْرُ مَرِضِيٍّ؛ لِأَنَّ كِلَا مِنْهُمَا مَتَوَاتِرٌ..."

"İki guruptan her biri, iki kiraâttten birini iskât edecek kadar diğerini tercih etti. Buna rızâ gösterilmez, çünkü her iki kiraât de mütevâtirdir." Bkz. Kastallânî, *Letâifü'l-işârât li fûnûni'l-kiraât*, 4: 1363.

2 Bakara 2/54.

3 İbn Mücâhid, *Kitabü's-seb'a fi'l-kiraât*, s. 154, 155.4 Sibeveyh, Ebû Bişr Sibeveyhi Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârisî, *el-Kitab*, thk: Abdüsselâm Muhammed Hârûn, 2. Baskı (Kâhire: Mektebetü'l-hancı, 1982), 4: 202.5 Semîn el-Halebî, *ed-Dürrü'l-mesûn*, 1: 362.6 İbn Mücâhid, *Kitabü's-seb'a fi'l-kiraât*, s. 154, 155.7 Kastallânî, *Letâifü'l-işârât li fûnûni'l-kiraât*, 4: 1442.

8 Ali Temel, "Erken Dönem Dilbilimsel Tefsirlerde Kırâat Anlayışı", 99.

9 Bakara 2/132.

âyetinde ¹{مُوصٍ} şeklinde şeddesiz okumasını delil olarak ileri sürmüştür.² Kırâatler kurrânın tercihinine bağlı okuyuşlar olsaydı Hafs'ın her iki kelimeyi aynı şekilde okuması gerekirdi diyen Kastallânî, kırâatler arasında tercihte bulunmayı tasvip etmemiştir. Ancak ona göre dilin özelliğine bağlı olarak bir kırâatin diğerinden daha fasîh olduğu veya daha meşhur olduğu söylenebilir. Ancak bu diğer kırâati iskât edecek derecede veya onu lahn sayacak kadar olmamalıdır. Meselâ, İbn Kesîr'in (ö. 120/738) râvîsi Kunbül (ö. 291/904) ile Ya'kûb'un (ö. 205/821) râvîsi Ruveys (ö. 238/852) Fâtiha Sûresinde geçen {الصراط} kelimesini sâd (ص) harfi yerine sîn (س) harfiyle {السرراط} şeklinde okumuştur.³ Bu kelimenin sâd (ص) harfiyle okunması Arap dil kuralları ve Kureyş lehçesi açısından daha fasîh kabul edilmiştir. Ayrıca çoğu kurrânın kırâatinde göre bu kelimenin sâd (ص) harfiyle okunması telaffuz açısından daha kolay ve hafif bulunmuştur. Çünkü sâd (ص) harfinden sonra gelen râ (ر) ve tâ (ط) harfleri, sâd (ص) harfi gibi itbâk, isti'lâ ve tefhîm sıfatlı harflerdir. Sîn (س) harfi ise bu kalın sıfatlara sahip değildir. Yine bu kelime sâd (ص) harfiyle okunduğunda bu harfler arasında mahrec birliği de sağlanmaktadır. Sîn (س) harfiyle okunduğu zaman ise dil aşağı ve yukarı doğru iki hareket yapmak zorunda kalmaktadır. Bu da dilde ağırlığa neden olacak ve kelimenin telaffuzunu zorlaştıracaktır. Kelime sâd (ص) harfiyle okunduğu zaman dil sadece yukarı doğru tek bir hareket yağacağından kelimenin telaffuzu kolaylaşacaktır. Bu yüzden Kastallânî, bu kelimeyi sâd (ص) harfiyle okuyan çoğu kurrânın kırâatini daha fasîh ve tercih edilir bulmuştur. Fakat dil kuralları açısından diğer kırâatin de sahih olduğunu ifade etmiştir.⁴

Hiz. Osman'ın halifeliliği döneminde çoğaltılan Mushaf'ların noktalama ve harekeleme işaretlerinden yoksun olması farklı kırâatlere hat bakımından imkân tanıyor da bundan, Mushaf hattına uyuyor diye her önüne gelenin Kur'an'ı istediği gibi okuduğu anlamı çıkarılmamıştır.⁵ Bu tür eleştirilerin kırâatlerin ses (fonetik) yönünü hedef aldığını belirtmeliyiz. Eleştirilerin bu tür farklılıklara yöneltilmesini normal kabul eden Kastallânî, orta yolu benimseyerek her iki kırâatin sahihliğini savunmuştur.

¹ Bakara 2/182.

² İbn Mücâhid, *Kitabü's-seb'a fi'l-kırâât*, s. 171, 176.

³ İbn Mücâhid, *Kitabü's-seb'a fi'l-kırâât*, s. 105; Ebû Amr Osmân b. Saîd b. Osmân ed-Dânî, *et-Teysîr fi'l-kırâati's-seb'a* (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-arabî, 1984), 1: 15.

⁴ Kastallânî, *Letâifü'l-işârât li fûnûni'l-kırâât*, 4: 1365.

⁵ Kastallânî, *Letâifü'l-işârât li fûnûni'l-kırâât*, 4: 1550.

4. Kiraâtlerin Ses (Fonetik) Yönünden Eleştirilmesi

Kur'an cümleleri ve bu cümlelerde tercih edilen kelimeler ve kelimeleri meydana getiren harfler beşerin idrak ve gücünü aşan mucizelerle doludur.¹ Âyetleri oluşturan kelimelerin ve kelimeleri oluşturan harflerin seçiminde eşsiz bir i'câz vardır.² İ'câz, az lafızla çok engin manaları maksada uygun bir şekilde açık-seçik ve tam olarak ifade etmeye denir.³ Bu i'câzın sesle ilgisinin yanında aynı zamanda manayla da ilgisi bulunmaktadır. Kiraâtlerin fonetik yapısı üzerinde yapılan çalışmalarda da görüleceği üzere kiraâtlerdeki her farklı seslendirmenin mana üzerinde de tesirinin olduğu ortaya konulmuştur.⁴ Bu bölümde kiraâtlerin ses (fonetik) yönünden eleştirilmesini ele alırken öncelikle kiraâtlerin edâ yönünden tevâtürüne yönelik eleştirileri ve kiraâtlerin tevâtüren nakledilmediği yönündeki iddialara da mesnet teşkil eden İbnü'l-Hâcib'in görüşü üzerinde duracağız.

4.1. İbnü'l-Hâcib'in "Kiraâtler Edâ Yönünden Mütevâtir değildir"

Görüşü Çerçevesinde Kiraâtlerin Tevâtüren Nakledildiği Yönündeki İddialara Yönelik Eleştiriler

İbnü'l-Hâcib'in (ö. 646/1249) kiraâtlerin tevâtürüyle ilgili görüşü mütevâtir kiraâtlere yönelik eleştirilere temel teşkil etmiştir. O, Mu'tezile gibi kiraâtlerin tevâtüren nakledilmesini tümünden reddeden bir tutum içerisinde olmamıştır. İbnü'l-Hâcib, yedi kiraâtin tevâtüren nakledildiğini kabul etmekle birlikte bu tevâtürün edâ yönünden; med, imâle ve hemze'nin tahfilî okunuşu gibi hususları kapsamadığı görüşündedir. Onun bu görüşünde dikkat edilmesi gereken esas noktanın kiraâtlerin edâ yönünden mütevâtir olmadığı yönündeki ifadesidir. Bu yüzden onun, kiraâtlerin edâ yönüyle ne kastettiğinin tespit edilmesinde fayda vardır. İbnü'l-Hâcib, kiraâtlerin edâ yönünden mütevâtir olmadığı yönündeki ifadesini med, imâle, hemze'nin tahfifle okunması gibi misâllerle sürdürmüştür. Dolayısıyla, İbnü'l-Hâcib'in bu ifadesinden med, imâle ve hemze'nin tahfifle okunmasının mütevâtir olmadığı anlamı çıkarılmıştır.⁵

¹ Bahattin Dartma, "Kur'an'ın Ses, Söz, Anlam Uygunluğu", *Marife* 4, sy. 1 (Bahar-2005): 65-66; Alican Dağdeviren, "Kur'an'ın Fonetik İcâzı", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 sy. 20 (2009): 78.

² Necati Tetik, "Ses ve Anlam İlişkisi Bakımından Kur'an ve Kiraât", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kur'an ve Dil – Dilbilim ve Hermenötik- Sempozyumu* (17-18 Mayıs 2001): 297-310.

³ Hikmet Akdemir, *Belâğât Terimleri Ansiklopedisi* (İzmir: Nil Yayınları, 1999), s. 105.

⁴ Bahattin Dartma, "Kur'an'ın Ses, Söz, Anlam Uygunluğu", 66-78; Ömer Özbek, "Kiraât Farklılıklarının Anlama Etkisi, 163-170.

⁵ Ebü's-Senâ el-İsfehânî, Şemsüddîn Mahmûd b. Abdîrahmân b. Ahmed, *Beyânü'l-muhtasar şerhu muhtasari İbni'l-Hâcib*, thk: Muhammed Muzhir Bekâ, 1. Baskı (Cidde: Ümmü'l-kurâ Üniversitesi, 1986), 1: 469; Kastallânî, *Letâifü'l-işârât li funûni'l-kiraât*, 1: 145.

Kastallânî, İbnü'l-Hâcib'in kıraâtlerin tevâtürüyle ilgili bu görüşünü med, imâle ve hemze'nin tahfifle okunması meselelerine değinerek ele almıştır. Yukarıda da ifade edildiği gibi İbnü'l-Hâcib, kıraâtlerin edâ yönünden mütevâtir olmadığı yönündeki ifadesini med, imâle ve hemze'nin tahfifle okunması misâlleriyle açıklık getirmişti. Onun bu sözünde "med" ifadesiyle hangi meddi kastettiği açık değildir. Dolayısıyla, bu ifadesi hem medd-i tabii'yi hem de diğer medleri kapsamaktadır. Medd-i tabii'nin mütevâtir olduğunu kaydeden Kastallânî, medd-i tabii olmaksızın okumanın mümkün olmadığını ve medd-i tabii'nin, medlerin aslı olduğunu ifade ederek İbnü'l-Hâcib'in bu görüşüne karşı çıkmıştır.¹

"Med" ifadesiyle, medd-i tabii'nin kastedilmesi mümkün olmadığına göre medd-i tabii dışındaki ziyâde medlerin (medd-i muttasıl, medd-i munfasıl, medd-i lâzım ve medd-i ârız) kastedilme olasılığı vardır. Tabii med dışındaki medler genel olarak bir elif miktarının üzerinde uzatıldığı için bu medlere ziyâde medler denilmiştir. Ziyâde medler, med harfinden sonra gelen hemze ve sükûn sebebiyle ortaya çıkmaktadır. Ziyâde medlerden olan medd-i lâzımın, medd-i tabii'den daha fazla uzatılması gerekir. Medd-i tabii gibi bir elif miktarı uzatılması câiz değildir. Oysa İbnü'l-Hâcib'in ifadesinden, ziyâde med miktarlarının mütevâtir olmadığı anlaşılmaktadır.² Kastallânî, İbnü'l-Hâcib'in bütün medleri ihtiva eden söz konusu ifadesini tenkit ederek medd-i lâzım'ın medd-i tabii'den daha fazla uzatılmasının tevâtüren nakledildiğini ifade etmiştir.³

Medd-i muttasıl ve medd-i munfasıl, med harfinden sonra gelen hemze'den kaynaklanan ziyâde medlerdir. Kıraât imamları medd-i muttasılın, medd-i tabii'den fazla uzatılmasında ittifak etmişlerdir. Yine kurrânın çoğu medd-i munfasılın medd-i tabii'den fazla uzatılmasını tercih etmiştir. Kastallânî; medd-i muttasıl, medd-i munfasıl ve medd-i ârızın da medd-i tabii'den daha fazla uzatılmasının mütevâtir olduğunu kaydetmiştir.⁴

Kastallânî, ziyâde medlerin mertebeleri konusunda kıraât imamlarının ihtilaf ettiğini; ancak ziyâde medlerin, medd-i tabii'den fazla uzatılması konusunda ittifak ettiklerini ifade ederek bazısının iki elif miktarı, bazısının üç elif miktarı, bazısının da bunlardan daha fazla ve az olacak şekilde uzattığını belirtmiştir. Bu med mertebelerinin mütevâtir olmadığını ifade eden Kastallânî bu medlerin, "kadr-i müşterek" (ortak miktar) kısmının

¹ Kastallânî, *Letâifü'l-işârât li fûnûni'l-kıraât*, 1: 145.

² Ebü's-Senâ el-İsfehânî, *Beyânü'l-muhtasar şerhu muhtasari İbni'l-Hâcib*, 1: 469.

³ Kastallânî, *Letâifü'l-işârât li fûnûni'l-kıraât*, 1: 146.

⁴ Kastallânî, *Letâifü'l-işârât li fûnûni'l-kıraât*, 1: 146, 147.

mütevâtir olduğunu ileri sürmüştür.¹ O; imam Âsım, Hamza ve Verş'in "kadr-i müşterek" miktarın üzerindeki ziyâde med miktarlarının mütevâtir olmadığını, bu med miktarlarının da mütevâtir olduğunu söyleyenin iddiasını ispatlaması gerektiğini söylemiştir.²

Kastallânî yukarıda zikri geçen İbnü'l-Hâcib'in, kıraâtlerin edâ yönünden mütevâtir olmadığı yönündeki görüşü çerçevesinde med misâlinden sonra "imâle"nin mütevâtirliği meselesini ele almıştır. O, imâle edilen kelimelerin Mushafta imâleye imkân verecek şekilde yâ (ﻻ) harfiyle imlâ edildiğine işaret ederek, İbnü'l-Hâcib'in ifadesinin aksine, edâ yönünden imâlenin de mütevâtir olduğunu dile getirmiştir. Allah Rasûlünün Kur'an okurken imâle yaptığı nakledilmiştir. Sahâbenin, "Ey Allah'ın Rasûlü Kureyş lehçesinde imâle yoktur, neden imâle yapıyorsunuz? sözlerine karşı Allah Rasûlü, Sad b. Ebî Bekir kabilesini kastederek "Dayıların lügatidir." demiştir.³

Kastallânî, edâ yönünden hemze'nin tahfifle okunmasının da aynı şekilde mütevâtir olduğunu dile getirmiştir.⁴

İbnü'l-Hâcib'in, kıraâtlerin edâ yönünden mütevâtir olmadığı yönündeki ifadesini çeşitli açılardan inceleyen Kastallânî, bu sözün yanlış anlamalara neden olduğunu ve bu söze dayanarak bazılarının med, imâle ve hemze'nin tahfifle okunmasının mütevâtir olmadığı vehmine kapıldığını beyân etmiştir. Ayrıca imâle, idğâm, teşdîd-tahfîf, hazf, ibdâl, takdîm-tehîr gibi edâyâ müteallik hususların mütevâtir olmadığını iddia etmenin, kurrâyı keyfilikle suçlamak anlamına geleceğini ifade etmiştir. Kıraât imamları kıraâtleri sahâbeden öğrenmiş, sahâbe de Allah Rasûlünden öğrenmiştir.

¹ "Kadr-ı müşterek" kavramı sözlükte, "ortak veya müşterek miktar" anlamına gelmektedir. Kastallânî bu ifadeyi, medd-i tabîî üzerine ziyâde edilen medlerdeki ortak miktar için kullanmıştır. Kurrânın ziyâde medlerin miktarı konusunda ihtilaf ettiğini belirten Kastallânî, bununla birlikte ziyâde medlerin bir kısmında ittifak bulunduğunu da ifade etmiştir. Medd-i muttasılın, medd-i munfasılın, medd-i lâzımın ve medd-i ârızın medd-i tabîîden fazla uzatılmasında olduğu gibi. Medd-i tabîî'den daha fazla uzatmayı ifade etmek için "kadr-ı müşterek" kavramını kullanmıştır. Medd-i tabîî üzerine ziyâde edilen medlerin kadr-ı müşterek kısmının tevâtüren sâbit olduğunu kaydetmiştir. Âsım, Hamza ve Verş'in, kadr-ı müşterek üzerindeki ziyâde med miktarlarının mütevâtir olmadığını da dile getiren Kastallânî, bunun aksini iddia edenin, görüşünü ispat etmesi gerektiğini söylemiştir. Bkz. Kastallânî, *Letâifü'l-işârât li fünûni'l-kıraât*, 1: 148.

² Kastallânî, *Letâifü'l-işârât li fünûni'l-kıraât*, 1: 148.

³ Kastallânî, *Letâifü'l-işârât li fünûni'l-kıraât*, 1: 148, 149.

⁴ Kastallânî, *Letâifü'l-işârât li fünûni'l-kıraât*, 1: 150, 151.

Dolayısıyla onların, sahâbeye ve Allah Rasûlüne muhalefet ederek okuduklarını söylemek mümkün değildir.¹

Bununla birlikte Kastallânî, kıraâtler içerisinde edâ yönünden mütevâtir olmayan hususların da bulunduğunu kaydetmiştir. Meselâ imam Hamza ve onun râvîsi Hişâm'ın hemze üzerindeki vakf çeşitleri ile hemze'nin teshîl edilme çeşitlerinin mütevâtir olmadığını dile getirmiştir. İbnü'l-Hâcib, kıraâtlerin edâ yönünden mütevâtir olmadığı yönündeki sözünü med, imâle ve hemze'nin tahfif edilmesi yerine imam Hamza ve onun râvîsi Hişâm'ın hemze üzerindeki vakf çeşitleri ve hemze'nin teshîl çeşitleriyle misâl getirseydi daha doğru olurdu demiştir. Çünkü söz konusu kurrânın hemze'yi teshîl ederek okuması Allah Rasûlünden nakledilen bir rivâyete dayanıyorsa da bazı yerlerde elli vecihle vakfetmesi mütevâtir olamaz. Dolayısıyla, bu vecihlerden en az biri mütevâtir olsa da diğerlerinin mütevâtir olmadığı anlaşılmaktadır.²

Buna göre Kastallânî, bazı edâ vecihlerinin tevâtüren nakledilmediği ve bu vecihlerden en az birinin tevâtüren nakledildiği görüşündedir. Edâ yönünden hangi vecihlerin tevâtüren nakledildiği veya hangi vecihlerin tevâtüren nakledilmediği meselesinde belirleyici bir unsur yoktur. Teshîl ile okumak tevatürdür denilirse o zaman tahkîk ile okumak tevatür değildir anlamı çıkar. Bunun aksine, tahkîk ile okumak tevatürdür denilirse o zaman teshîl ile okumak tevatür değildir anlamı çıkar. Bu durumda söz konusu okuyuşlar için tevâtüren sabit olmuştur demek ihtiyattan kaynaklanmaktadır.

Kastallânî, eğer İbnü'l-Hâcib'e kıraâtlerin edâ yönünden tevâtürü ile ilgili bu sözünün başına "قيل" (söylendi) ifadesini eklemesinin sebebi sorulsaydı onun; kesinlikte med, imâle, hemze'nin tahfif edilmesi ve benzerlerinin mütevâtir olduğu yönünde görüş beyan edeceğini söylemiştir.³ Netice olarak Kastallânî, kıraâtlerin tevâtürüne yönelik eleştirilere mesnet teşkil eden İbnü'l-Hâcib'in bu sözünün geçersiz olduğunu belirtmiştir.⁴

¹ Kastallânî, *Letâifü'l-işârât li fûnûni'l-kıraât*, 1: 151.

² Kastallânî, *Letâifü'l-işârât li fûnûni'l-kıraât*, 1: 152.

³ Kastallânî, *Letâifü'l-işârât li fûnûni'l-kıraât*, 1: 152.

⁴ Kastallânî, *Letâifü'l-işârât li fûnûni'l-kıraât*, 1: 153.

İbnü'l-Hâcib'in ileri sürdüğü iddia edilen kiraâtlerin edâ yönünden mütevâtir olmadığı yönündeki görüşünün anlamını tespit etmek, meselenin izahı açısından önemlidir. Bu yüzden tevâtür ile sahih kavramları farklı anlam çağrıştırmaktadır. Kiraâtlerin kabul şartları arasında tevâtüren nakledilme şartı yoktur. Bir kiraâtin tevâtüren nakledilmediğini iddia etmek o kiraâtin sahih olmadığı ve okunmayacağı anlamına gelmez. Kiraâtlere tevâtür şartı âlimler arasında da tartışmalı bir konudur.¹ Geleneğe son derece bağlı olan Kastallânî'nin, kiraâtleri, mütevâtir olanlar ve mütevâtir olmayanlar şeklinde iki sınıfa ayırdığını söyleyebiliriz. Ayrıca onun tevâtür kavramını sahih kavramıyla eşdeğer anlamda kullandığı kanaatindeyiz.

4.2. Bazı Harflerin İdgâm Edilmesine Yönelik Eleştiriler

Bazı nahiv âlimleri kural olarak mâ kabli sâkin olan harflerin idgâmını câiz görmemişlerdir. Meselâ, Ebû Amr kiraâtine göre ²{ لِبَعْضِ شَأْنِهِمْ } âyetinde mâ kabli sâkin olan dâd (ض) harfi, şîn (ش) harfine idgâm edilerek okunmuştur.³ Mâ kabli sâkin olan harflerin birbirine idgâm edilmesi durumunda iki sâkin harfin ictimâ etmesi sebebiyle söz konusu kelime dâd (ض) harfinin idgâmı zayıf bir kiraât olarak nitelenmiştir.⁴ Harflerin birbirine idgâmında sahip oldukları rihvet, tefeşî ve istitâle sıfatları etkili olmuştur. Her iki harf rihvet sıfatında ortaktır. Ayrıca şîn (ش) harfindeki tefeşî sıfatı, dâd (ض) harfindeki istitâle sıfatına kadar yayılmaktadır. Harflerin sahip olduğu bu sıfatlar onları mütekârip ve mütecânis harfler yapmıştır. Mütekârip ve mütecânis harflerin idgâmı ise Kur'an'ın birçok yerinde mevcuttur.⁵

Kastallânî, tevâtüren nakledilen bir kiraâtin zanna dayalı dil kurallarına göre nahiv âlimleri tarafından eleştirilmesini tevâtürle lekeleyen çabası olarak değerlendirmiştir. Kaldı ki bu kiraâtin tevâtüren nakledilmediği kabul edilse bile en azından, adalet sahibi güvenilir kişiler tarafından nakledildiği için kabul edilmesi gerekir demıştır. Çünkü kurrânın naklettiği

¹ Mehmet Ünal, "Kiraât Kriterleri Bağlamında Kiraâtlerin Tevâtürü Meselesi ve Şiâ'nın Buna Bakışı", *Milel ve Nihal Dergisi* 8, sy. 3 (Eylül-Aralık 2011): 84-92; Sıtkı Güllü, "Kiraâtlere Tevâtür Olgusu", *Tarihten Günümüze Kiraât İlimi* (Uluslararası Kiraât Sempozyumu, 16-18 Kasım 2012): 73-74.

² Nûr 24/62.

³ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kiraâti'l-'aşr*, 1: 293.

⁴ Zemahşerî, *el-Mufasssal* (Beyrut: Mektebetü'l-hilâl, 1993), 1: 551; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhîr*, 1: 618.

⁵ Kastallânî, *Letâifü'l-işârât li funûni'l-kiraât*, 2: 712.

bir rivâyeti kabul etmek nahiv âlimlerinin zanna dayanarak elde ettiği bilgiyi kabul etmekten evlâdır. Ona göre kıraâtler Hz. Peygamber'den sahih senedle rivâyet edildiği için dil bilginlerinin onları eleştirmesi yersizdir.¹

Kastallânî'ye göre dil bilginlerinin kıraâtler hakkındaki sözlerinin hüccet olabilmesi için icmâ etmesi gerekir. Çünkü eleştirdikleri kişilerden bazıları da yine kendileri gibi bir dildir. Bu yüzden kurrâ olmadan dilticilerin icmâsından bahsetmek mümkün değildir. Bunun da ötesinde o, tevâtüren nakledilen kıraâtler hakkında müteahhirîn âlimlerinin, mütekaddimîn âlimlerinden nakledilen bilgiye muhalefet etmelerini de eleştirir. Kurrâya yönelik eleştirilerde dil bilginlerinin kıyasa göre hareket ettiğini dile getiren Kastallânî, sahih yolla rivâyet edilen bilginin her zaman üstün olduğunu ve kabul edilmesi gerektiğini kaydetmiştir.²

Meselâ, { شَهْرٌ مَمَّضَانٌ }³ kelimelerinde mâ kabli sâkin olan râ (ر) harfinin, sonra gelen râ (ر) harfine idğâm edilmesi kurrâ tarafından kıraât olarak okunurken⁴, söz konusu kıraât bazı nahiv âlimleri tarafından câiz görülmemiştir.⁵ Kastallânî, kurrânın da en az nahivciler kadar bu dilin naklinde paylarının olduğunu, dolayısıyla kurrânın yine kendileri gibi güvenilir kimselerden rivâyet ettiğini ifade ederek kurrâdan nakledilen bu kıraâtin mütevâtir, nahivcilerden nakledilen bilginin ise âhâd bir bilgi olduğunu ileri sürmüştür.⁶ Dilticilerin genel kurallara aykırılık iddiasıyla bazı kıraâtleri eleştirmesi, kıraâtleri ilmi bir konu olarak ele almalarından kaynaklanmıştır. Kastallânî'nin, kıraâtlerin hem tevâtüren naklini savunduğunu hem de tevâtürü diğer üç şarta öncelendiğini söyleyebiliriz.

4.3. Hemze'nin Okunuşuyla İlgili Eleştiri

Arap dilinde hemze'yle ilgili ihtilaflar Kur'an kıraâtlerine de yansımıştır.⁷ Bu ihtilaflar hazf, isbat, ibdâl, i'lâl, teshîl ve tahkîkle okuma şeklinde kendini göstermektedir.⁸ Hemze ile ilgili bu ihtilaflardan bazıları iki hemze'nin çakışması anında karşımıza çıkar. Kur'an'da iki hemze'nin çakışmasına dair birçok misâl verilebilir. Bunlardan birisi Bakara Sûresinin 6.

¹ Kastallânî, *Letâifü'l-işârât li fûnûni'l-kıraât*, 2: 711-712.

² Kastallânî, *Letâifü'l-işârât li fûnûni'l-kıraât*, 2: 733-737.

³ Bakara 2/185.

⁴ Ebû Amr Osmân b. Saîd b. Osmân ed-Dânî, *Câmi'u'l-beyân*, 1: 16; İbnü'l-Cezerî, *Tahbîru't-teysîr fi'l-kıraâti'l-aşr*, 1: 189.

⁵ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahrü'l-muhît*, 2: 198; İbn Atıyye, *el-Muharrirü'l-vecîz*, 1: 254; Semîn el-Halebî, *ed-Dürrü'l-mesûn*, 2: 278.

⁶ Kastallânî, *Letâifü'l-işârât li fûnûni'l-kıraât*, 2: 732-737.

⁷ İsmail Durmuş, "Hemze", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 17 (Ankara: TDV Yay., 1998), 190-193.

⁸ Alaadin Salah, "Hemze'nin 'İlmü Resmi'l-Mesâhif' ve Kıraâtteki Yeri", trc: Ali Bulut, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 37, sy. 2 (2016): 78-98.

âyetinde yer alan {ءَأَنذَرْتَهُمْ} kelimesindeki hemze'lerdir. Nâfî'nin râvîsi Verş bir vechinde ikinci hemze'yi elif'e ibdâl ederek okumuştur.²

Zemahşerî (ö. 538/1144) ikinci hemze'nin elif'e ibdâl edilerek okunmasını kerih görmüştür.³ Zemahşerî'nin söz konusu kırââte yönelik eleştirisinin sebebi, harekeli hemze'nin ibdâlidir. Çünkü harekeli hemze'nin ibdâli, dilin yaygın kullanım alalına girmemektedir. Kastallânî onun, Basralı dil bilginlerinin görüşünden hareketle kurrâya kötü sözler sarfettiğini ve Kûfeli dil bilginlerine göre bu kırââtin dil kurallarına uyduğunu kaydetmiştir. Ayrıca Verş rivâyetinin sahih nakle dayandığını belirten Kastallânî, mezhep görüşüyle tevâtüren nakledilmiş bir kırââtin reddedilemeyeceğini savunmuştur.⁴

4.4. Bazı Özel Kelimelerin Okunuşuyla İlgili Eleştiri

Kırâât imamlarından bazısı, özel isimlerdeki kırââtleri sebebiyle eleştirilmiştir.⁵ İbn Kesîr, جَبْرِيلَ kelimelerini cîm (ج) harfinin fethasıyla جَبْرِيلَ şeklinde okudu; Nâfî', Ebû Ca'fer, Ebû Amr, İbn Âmir, Hafs ve Ya'kûb Hicaz lehçesine göre جَبْرِيلَ şeklinde okudu; Hamza, Kisâî ve Halef; Temîm, Kays ve Necdîlerin lehçesine göre جَبْرِئِيلَ şeklinde okumuştur.⁶

Ferrâ'nın (ö. 207/822), Arap dil kurallarına göre فَعْلِيلَ vezninde bir kelime olmadığı için İbn Kesîr'in جَبْرِيلَ şeklindeki kırââtini sevmeyeceğini nakledilmiştir.⁷ Ferrâ ve Zeccâc (ö. 311/923), Necdîlerin lehçesine göre جَبْرِئِيلَ şeklinde okuyan Hamza, Kisâî ve Halef'in kırââtlerini ise güzel bulmuştur.⁸

¹ Bakara 2/6.

² İbn Mücâhid, *Kitabü's-seb'a fi'l-kırâât*, s. 135.

³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 41.

⁴ Kastallânî, *Letâifü'l-işârât li fûnûni'l-kırâât*, 3: 883-886.

⁵ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-muhîr*, 1: 510; Semîn el-Halebî, *ed-Dürrü'l-mesûn*, 2: 19.

⁶ İbn Mücâhid, *Kitabü's-seb'a fi'l-kırâât*, s. 166; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2: 249.

⁷ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh b. Absî el-Ferrâ'nın (ö. 207/822) *Meâni'l-Kur'an* adlı eserinde bu isme yönelik bir eleştirisini görmedik. Söz konusu isme yönelik eleştiriyi Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhîr*'te ve Semîn el-Halebî de *ed-Dürrü'l-mesûn*'da nakletmektedir.

⁸

"وهي لغة تميم وقيس وكثير من أهل نجد، حكاهما الفراء، وقال الزجاج: هي أجود اللغات."

"Ferrâ, (bunun) Temîm, Kays ve Necdîlerin çoğunun lehçesi olduğunu bildirdi; Zeccâc: O, lehçelerin en iyisidir dedi." Bkz: Zeccâc, *Meâni'l-Kur'an*, 1: 179; Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-muhîr*, 1: 510.

Kûfe dil ekolünün kurucusu kabul edilen Ferrâ, kıraât farklılıklarında lehçelerin etkisine atıfta bulunmuştur.¹ Zeccâc'a göre kıraâtler konusunda tek otorite Resm-i Mushaf'tır.² Buna göre onun, sahih olsa da Mushaf hattına uymayan kıraâti eleştirdiği görülmektedir. Kastallânî de bu kelimelerin telaffuzunun lehçeden lehçeye farklılık gösterdiğini ve Arap dilinde bu tür yabancı isimlerin sarftan men edildiğini kaydetmiştir.³

4.5. Bazı Kelimelerin Okunuşuyla İlgili Eleştiriler

Kıraât imamları Bakara Sûresinin 128. âyetinde yer alan { وَأَرَبًا }⁴ kelimesini iki farklı şekilde okumuşlardır. İbn Kesîr, Ebû Amr ve Ya'kûb râ (ر) harfini sükûn ile okudu; diğer kurrâ ise kesre ile okumuştur.⁵ Kelimenin aslı وَأَرَبًا idi. Hemze hafzedildi ve hafzedilen hemze'ye delalet etmesi için de kesre harekesi râ (ر) harfine nakledildi. Dolayısıyla, hafzedilen hemze'ye delalet eden kesrenin hafzedilmesi (İbn Kesir'in kıraâti) çirkin olarak nitelenmiştir.⁶ Kastallânî, râ (ر) harfini sâkin okuyan kurrâyâ yönelik eleştirilere, Arap şiirinden misâl vermek sûretiyle söz konusu kıraâti savunmuştur. Ayrıca bu kıraâtin dil kurallarına uyduğunu ve mütevâtir bir kıraât olduğunu, dolayısıyla inkâr edilmesinin hata olduğunu dile getirmiştir.⁷

Yine Bakara Sûresinin 51. âyetindeki { وَعَدْنَا } kelimesinin okunuşunda kurrâdan iki farklı kıraât nakledilmiştir. Ebû Amr, Ebû Ca'fer ve Ya'kûb { وَعَدْنَا } şeklinde vâv (و) harfinden sonra elif'siz okumuş; diğer kurrâ ise { وَعَدْنَا } şeklinde vâv (و) harfinden sonra elif'le, müfâale vezninde okumuştur.⁸ Bazı âlimler bu kıraâten ilkin tercih etmişlerdir.¹ Müfâale

¹ Sami Çakmakpınar, "Ferrâ'da Kıraâtlerin Gramatik Boyutu", *Turkish Academic Research Review* 1, sy. 1 (Aralık 2016): 11-21, erişim 14 Nisan 2018, <http://ktp.isam.org.tr/?url=makaleilh/findrecords.php>.

² Ali Bulut, "Filolojik Tefsirle Rivâyet Tefsirinin Buluşma Noktası: Zeccâc'ın *Meâni'l-Kur'ân'*", 322.

³ Kastallânî, *Letâifü'l-işârât li fûnûni'l-kıraât*, 4: 1492.

⁴ Bakara 2/128.

⁵ İbn Mücâhid, *Kitabü's-seb'a fi'l-kıraât*, s. 170; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2: 253; Kastallânî, *Letâifü'l-işârât li fûnûni'l-kıraât*, 4: 1519.

⁶ Zeccâc, *Meâni'l-Kur'an*, 1: 209; İbn Zencele, s. 115.

⁷

قال في البحر: 'والإختلاس حسنٌ مشهورٌ في العربية'. وقال الجعبري: 'وجهه الجمع بين التخفيف والدلالة' أي: علي الحركة "Bahr adli eserde: 'Arapça'da ihtilâs hem güzel hem de meşhurdur.' dedi. Ca'berî: 'Bu kıraât hem tahfîfi hem de hareke üzerine delâleti bir araya getirdi.' dedi." Bkz. Kastallânî, *Letâifü'l-işârât li fûnûni'l-kıraât*, 4: 1519-1521.

⁸ İbn Mücâhid, *Kitabü's-seb'a fi'l-kıraât*, s. 154; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2: 242.

vezninde okuyan kurrânın kiraâtine göre Allah, Hz. Mûsâ (a.s.) ile sözleşmiştir. Sözleşmenin ancak birbirine denk varlıklar arasında gerçekleşeceğinden hareketle Ebû Amr, Ebû Ca'fer ve Ya'kûb'un kiraâti evlâ olarak nitelenmiştir.²

Kastallânî, tevâtüren nakledilen ve sıhhat bakımından birbirine eşit olan iki kiraâttten birinin tercih edilmesinin hatalı bir yaklaşım olduğunu ifade etmiştir.³

Konuyla ilgili olarak Ebû Amr'ın râvîleri Sûsî ve Dûrî, Bakara Sûresinin 284. âyetinin { فَيَغْفِرُ لِمَنُ } kısmında râ (ر) harfini lâm (ل) harfine idğâm ederek okumuştur.⁴ Zemahşerî, bu kiraâtin lahn olduğunu ve bu lahnı insanlar arasından Arapçayı en iyi bilene isnad etmenin başka bir lahn olduğunu dile getirmiştir. Ayrıca Zemahşerî, bu hatanın hafıza zayıflığından kaynaklandığını ifade etmiştir.⁵ Buradan da anlaşılmaktadır ki Zemahşerî, Ebû Amr'dan rivayet eden raviyi hatalı görmekte ve bu lahnın, ravinin unutkanlığından kaynaklandığını düşünmektedir.⁶

Kastallânî, onun bu görüşünü reddederek kiraâtlerin işitmeye yoluyla elde edildiğini, bu yüzden kiraâtler hakkındaki bu ifadelere rıza gösterilmemesi gerektiğini kaydetmiştir. Kurrânın hafıza yönünden daha dikkatli olduğunu söyleyerek, râ (ر) harfinin lâm (ل) harfine idğâmını engelleyen durumun râ (ر) harfindeki tekrîr sıfatı olduğunu belirtmiştir. O, sözlerini şöyle sürdürmüştür: Bu sıfattan dolayı râ (ر) harfinin lâm (ل) harfinden daha kuvvetli olduğu doğrudur. Ancak, kuvvetli harfin zayıf harfe idğâmı dil kuralları açısından imkânsız değildir. Kaldı ki bu, Basralı âlimlerden Halil b. Ahmed'in ve Sibeveyh'in görüşüne dayanmaktadır. Ayrıca Ferrâ, Kisâî, Ya'kûb ve Basralı kurrâdan Ebû Amr bu idğâmı câiz görmüştür.⁷

Ebû Amr'a nispet edilen bu kiraâtle ilgili olarak bir kısım âlimler, kiraâtlerin sahih nakle dayandığından hareketle nakli en önemli otorite

¹ İbn Ebî Meryem, Ebû Abdullah Nasr b. Ali b. Muhammed eş-Şîrâzî el-Fârisî, *el-Mûdah*, thk: Ömer Hamdân (Mekke: Câmîat-ü ümmî'l-kurâ, 1993), 1: 275; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 1: 321.

² Nehhâs, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâîl, *l'râbü'l-Kur'an*, 1: 224.

³ Kastallânî, *Letâifü'l-işârât li fûnûni'l-kiraât*, 4: 1440.

⁴ Dimyâtî, Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Abdilganî ed-Dimyâtî el-Bennâ, *İthâfu fudalâi'l-beşer fi'l-kiraâti'l-erbe'ate 'aşer* (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1998), 1: 214.

⁵ Zemahşerî, *Keşşâf*, s. 158.

⁶ Yakup Yüksel, "Bakara Sûresi 284. Âyette Geçen Râ Harfinin Lâm Harfine İdgamı Konusundaki Kiraât Tartışmaları", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20, sy. 1 (Haziran 2016): 278.

⁷ Kastallânî, *Letâifü'l-işârât li fûnûni'l-kiraât*, 4: 1627-1629.

görmüşler; bazı dilcilerin de içinde bulunduğu bir kısım âlimler ise kıraâtleri dil kuralları çerçevesinde değerlendirmişlerdir. Buna göre söz konusu kıraâtin genel dil kurallarına uymadığının iddia edilmesi ve buna bağlı olarak eleştirilmesi nahvin konusuna girmektedir. Dolayısıyla bu, kıraâtlerin ilmi bir konu olarak değerlendirildiğini gösterir.

5. Mushafların Hattına Uymayan Kıraâtlere Yönelik Eleştiriler

Bilindiği gibi Mushafların imlâ özelliklerine uygunluk kıraâtlerin kabul edilmesinde bir ölçüt olarak gerekli görülse de bu, bir kıraâtin sahih kabul edilmesi için tek ölçüt değildir. Diğer bir ifadeyle Hz. Peygamber'den nakledilen bir kıraât Mushafların hattına uymadığı gerekçesiyle reddedilemez. Konuyla ilgili olarak İbn Âmir'in, Kureyş Sûresinin ilk âyetinde geçen {لَايَلَفٍ} kelimesini yâ'sız olarak {لَا فٍ} şeklinde okumasını örnek verebiliriz. İbn Âmir kıraâtine göre kelime, "e-li-fe" fiilinin sülâsî vezninde okunmuştur.¹

Ebû Ca'fer, söz konusu kelimeyi hemze'siz olarak {لَا فٍ} şeklinde okumuştur.² Bu kıraâte göre ikinci hemze ibdâl edildiği için birinci hemze de hazfedilmiştir. Söz konusu bu kelime tıpkı اِيْمَانٌ kelimesi gibi (اِيْمَانٌ) şeklinde iki hemze'lidir. Diğer kurrâ bu kelimeyi اِفْعَالٌ vezninde "â-le-fe" fiilinin mastarı olarak okumuştur.³ Kastallânî, {لَايَلَفٍ} kelimesinin bütün Mushaflarda sâkin yâ (ي) harfiyle imlâ edildiği halde kıraâtinde ihtilaf edilmesinin düşündürücü olduğunu söylemiştir. Bu kelimenin Kureyş Sûresinde iki defa tekrar ettiğini dile getiren Kastallânî, Mushaflarda bu kelimenin yâ (ي) harfiyle imlâ edildiğini ifade etmiştir. Ebû Ca'fer, Kureyş Sûresinde iki defa tekrar eden bu kelimeyi birincisinde yâ (ي) harfini isbât ederek, ikincisinde ise hazfederek okumuştur.⁴ Bundan dolayı Kastallânî, kıraât imamlarının, sadece Mushaf hattına göre kıraât okumadıklarını, rivâyete ve sahih nakle de dayandıklarını dile getirmiştir.⁵

Hiz. Osman'ın halifeliği zamanında çoğaltılarak anakentlere gönderilen Mushaflar noktasız ve harekesiz oldukları için farklı kıraâtlere imkân veriyordu. Eğer bir kelimenin veya harfin Mushaflarda farklı biçimlerde yazılmasında esas etken farklı kıraâtlere imkân vermek değilse, o zaman bu farklılıklar bazı âlimler tarafından vahiy kâtiplerinin hatası olarak

¹ İbn Mücâhid, *Kitâbü's-seb'a fi'l-kıraât*, s. 698.

² İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2: 302.

³ Ebû Şâme, *İbrâzü'l-me'ânî*, s. 827.

⁴ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2: 302.

⁵ Kastallânî, *Letâifü'l-işârât li fûnûni'l-kıraât*, 9: 4401, 4402.

değerlendirilmiş; bazı âlimler tarafından ise hikmeti bilinmeyen bir sır ile izah edilmiştir.¹

Sonuç

Kiraât farklılıklarının tamamının, Kur'an'ın indirildiği dil olan Arapça'nın özelliklerden kaynaklandığını söylemek mümkündür. Bunun için Kur'an'ın indirildiği zamandaki dilin özellikleri ile insanların, o dönemde dili kullanma biçimleri incelenirse kiraât farklılıklarının nedenleri de ekseriyet itibariyle anlaşılacaktır. Kiraâtlerin yedi harfle ilgisi bulunmaktadır. Kiraâtler, İslâm'ın ilk yıllarında Kur'an eğitiminde kolaylık sağlamaya yönelik bir amaca hizmet ederken daha sonraki devirlerde hikmeti anlaşılması güç bir mesele haline gelmiştir. Bu durum, gerek dil kurallarına uygunluk yönüyle, gerekse bir veya bir kaç kişiye nispet edilmeleri bakımından tevâtür yönüyle kiraâtlerin eleştirilmesine yol açmıştır. Bazı dil bilginleri Arap dil kurallarına uymadığı gerekçesiyle tevâtüren nakledilmiş bir kısım kiraâtleri tenkit etmiş ve bu tenkitler, Kur'an'ın tahrif edilmesine yönelik olmayıp daha çok kiraât imamlarının tercihine yönelik olmuştur. Kastallânî, dil bilginlerinin dilde uyguladıkları kıyas yöntemiyle kiraâtleri eleştirmelerini şiddetle tenkit etmiş ve bu eleştiri sahiplerini küfre yaklaşmakla suçlamıştır. Sahih naklin üstünlüğüne ve bağlayıcılığına inanan Kastallânî, dil bilginlerinin, mütevâtir kiraâtlere yönelik eleştirilerine Arap dilinden misâller vermek sûretiyle karşılık vermiştir.

Netice olarak kurrânın, adalet ve zabt yönünden dil bilginlerinden daha güvenilir olduğunu ifade eden Kastallânî, kiraâtlerin bir veya bir kaç kişiye nispet edilmelerinin, tevâtüre engel teşkil etmediğini dile getirmiştir. Ayrıca dilin sonradan şekillendiğini de vurgulayarak Arap dil kurallarının, kiraâtlerin üstünde görülemeyeceğini kaydetmiştir.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel. *Müsned*. nşr. Şuayb el-Arnâvûd. 1 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1999.
- Akdemir, Hikmet. *Belâğât Terimleri Ansiklopedisi*. İzmir: Nil Yayınları, 1999.
- Akdemir, Mustafa Atilla. "Kiraât-Resmü'l-Mushaf İlişkisi". *Kur'an ve Tefsir Araştırmaları IV*, sy. 37 (Ekim 2001): 130.
- Ateş, Süleyman. "Kiraâtlere Tevâtür Meselesi". *Kur'an ve Tefsir Araştırmaları IV* (13-14 Ekim 2001): 321-325.
- Ayderûs, Abdülkâdir b. Şeyh. *en-Nûru's-sâfir*. Beyrut: Dâru sadr, 2001.
- Bayraktutan, Osman. "Kiraâtlerin Tevâtürü Bağlamında Tenkit Meselesi". *İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, sy. 2 (Aralık 2014): 48.
- Beyzâvî, el-Kâdî Nâsirüddîn. *Envâru't-tenzîl*. Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, 2000.

¹ Muhammed Recep el-Beyyumî, "Mushaf'ın Yeni İmlâya Göre Yazılması", trc: Hüseyin Avni Çelik, *İslâmî Araştırmalar* 3, sy. 1 (Ocak 1989): 55-60.

- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail. *Sahih-i Buhârî*. Beyrut: Dâru İbn Kesir, 1987.
- Bulut, Ali. "Filolojik Tefsirle Rivâyet Tefsirinin Buluşma Noktası: Zeccâc'ın *Meâni'l-Kur'ân'ı*". *Kur'an ve Tefsir Akademisi Araştırmaları* 1, sy. 1 (Ağustos 2009): 322, erişim 14 Nisan 2018, <http://ktp.isam.org.tr/?url=makaleilh/findrecords.php>.
- Çakmakpunar, Sami. "Ferrâ'da Kiraâtlerin Gramatik Boyutu". *Turkish Academic Research Review* 1, sy. 1 (Aralık 2016): 11-21, erişim 14 Nisan 2018, <http://ktp.isam.org.tr/?url=makaleilh/findrecords.php>.
- Çetin, Abdurrahman. *Kur'an-ı Kerim'in İndirildiği Yedi Harf ve Kiraâtler*. İstanbul: Ensar, 2010.
- Dağdeviren, Alican. "Kur'an'ın Fonetik İ'câzı". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 sy. 20 (2009): 78.
- Dartma, Bahattin. "Kur'an'ın Ses, Söz, Anlam Uygunluğu". *Marife* 4, sy. 1 (Bahar-2005): 65-66.
- Dânî, Ebû Amr Osmân b. Saîd b. Osmân. *Câmi'u'l-beyân*. 1 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2012.
- Dânî, Ebû Amr Osmân b. Saîd b. Osmân. *et-Teyisîr fi'l-kıraâti's-seb'*. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-arabî, 1984.
- Dimyâtî, Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Abdilganî ed-Dimyâtî el-Bennâ. *İthâfu fudalâi'l-beşer fi'l-kıraâti'l-rebeate aşer*. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1998.
- Durmuş, İsmail. "Hemze". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17: 190-193. Ankara: TDV Yayınları, 1998.
- Ebû Ali el-Fârisî. *el-Hucce*. I-IV. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2007.
- Ebû Hayyân el-Endelüsî, Muhammed b. Yûsuf b. Ali b. Yûsuf b. Hayyân. *el-Bahru'l-muhît*. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1993.
- Ebü's-Senâ el-İsfehânî, Şemsüddîn Mahmûd b. Abdirrahmân b. Ahmed. *Beyânü'l-muhtasar şerhu muhtasari İbni'l-Hâcib*. thk: Muhammed Muzhir Bekâ. Cidde: Ümmü'l-kurâ Üniversitesi, 1986.
- Ebû Şâme, Ebu'l-Kâsım Şihâbüddîn Abdurrahmân b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Makdisî. *İbrâzü'l-me'ânî*. I,II. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, tsz.
- Gülle, Sıtkı. "Kiraâtlerde Tevâtür Olgusu". *Tarihten Günümüze Kiraât İlmi* (Uluslararası Kiraât Sempozyumu, 16-18 Kasım 2012): 73-74.
- Güler, İsmail. "İbn Hâleveyh'in Gramer Açısından Tartışmalı Kur'an Kiraâtlerine Yaklaşımı". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9, sy. 9 (2000): 4-5.
- Hanay, Nacettin. "Kur'an Tefsirinde Kiraât Farklılıklarının Rolü: Zeccâc ve Taberî Örneği". Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2015.
- Hamevî, Yâkut. *Mu'cemu'l-buldân*. Dimaşk: Dâru'l-fikr, tarihsiz.
- İbn Cinnî, Ebu'l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsilî el-Bağdâdî. *el-Hasâis*. I-III, thk: Muhammed Ali en-Neccâr. Beyrut: Âlemü'l-kütüb, tsz.
- İbn Atiyye, Ebû Muhammed Abdulhâk b. Ğâlib b. Abdirrahmân b. Ğâlib el-Muhâribî el-Gırnâtî el-Endelüsî. *el-Muharrirü'l-vecîz*. I-V. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2001.
- İbn Ebî Meryem, Ebû Abdullah Nasr b. Ali b. Muhammed eş-Şîrâzî el-Fârisî. *el-Mûdah*. thk: Ömer Hamdân. Mekke: Câmiat-ü ümmi'l-kurâ, 1993.

- İbn Fâris, Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvîni el-Hamedânî. *es-Sâhibî*. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1997.
- İbn Manzur, Ebu'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alîb. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. *Lisânü'l-'arab*. Beyrut: Dâru sâdir, tsz.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Fethü'l-bârî bi şerhi sahîhi'l-Buhârî*. neş. Abdülkadir Şeybe el-Hamed. I-XIII. Riyad: Mektebetü Melik Fahd, 1379.
- İbn Hâleveyh, Ebû Abdullah Hüseyin b. Ahmed. *el-Hucce*. Beyrut: Dâru'ş-şurûk, 1401/1988.
- İbn Mücâhid, Ebû Bekr Ahmed b. Mûsâ b. el-Abbâs b. Mücâhid et-Temîmî. *Kitâbü's-seb'a fi'l-kıraât*. thk: Şevki Dayf, Kâhire: Dâru'l-maarif, tsz.
- İbn Zencele, Ebû Zür'a Abdurrahmân b. Muhammed b. Zencele. *el-Hüccetü'l-kıraât*. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 2001.
- İbnü'l-Cezerî, Ebu'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf el-Cezerî. *en-Neşr fi'l-kıraâti'l-'aşr*. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 2011.
- İbnü'l-Cezerî, Ebu'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf el-Cezerî. *Tahbîru't-teysîr fi'l-kıraâti'l-'aşr*. Amman: Dâru'l-furkân, 2000.
- İbnü'l-îmâd, Ebu'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî el-Hanbelî. *Şezerâtü'z-zeheb*, Beyrut: Dâru İbn Kesir, 1986.
- Kastallânî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Ebû Bekir. *Letâifü'l-işârât li fûnûni'l-kıraât*. I-X. Medine: Merkezü'd-dirâsâti'l-Kur'âniyye, 2013.
- Kastallânî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Ebû Bekir. *Mevâhibü'l-ledünniye*. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 2004.
- Kastallânî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Ebû Bekir. *el-Leâliü's-seniyye*. Beyrut: Müessesetü'l kütübî's-sekâfiyye, 2007.
- Kettânî, Abdülhay b. Abdülkebir. *Fihrisü'l-fehâris*. Beyrut: Daru'l-garbi'l-İslâmî, 1982.
- Kudâî, Ebû Abdullah. *et-Tekmile li kitâbi's-sıla*. Tahkik: Abdüsselâm el-Herrâs, Lübnan: Dâru'l-fikr, 1995.
- Kütükoğlu, Ahmet. "Kastallânî'nin Letâifü'l-işârât li fûnûni'l-kıraât Adlı Eserinin Kiraât İlmindeki Yeri". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22, sy. 37 (Ocak-Haziran 2017): 54-55.
- Mâlikî, İbn Ferhun. *ed-Dîbâc*. Kahire: Dâru'd-türâs, 2011.
- Mennâ'u'l-kattân. *Mebâhis fi ulûmi'l-Kur'an*. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1998.
- Mekkî b. Ebû Tâlib. *Müşkilü'l-îrâbi'l-Kur'an*. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1405/1984.
- Murtezâ ez-Zebîdî. *Tâcü'l-'arûs*. I-XXXX Cüz, Kuveyt: et-Türâsü'l-'arabî, 2001.
- Muhammed Recep el-Beyyumî. "Mushaf'ın Yeni İmlâya Göre Yazılması". trc: Hüseyin Avni Çelik, *İslâmî Araştırmalar* 3, sy. 1 (Ocak 1989): 55-60.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Neysâbü'rî. *Sahih-i Müslim*. Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-arabî, tsz.
- Necmü'l-Ğazzî, *el-Kevâkibü's-sâira*. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1997.
- Nehhâs, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâil. *İ'râbü'l-Kur'an*. Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1429/2008.
- Nehhâs, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâil. *Me'âni'l-Kur'an*. Mekke: Câmî'atü ümmi'l-kurâ, hicrî 1409.

- Nesefî, Ebu'l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmud. *Medârikü't-tenzîl ve hakâikü't-tevîl*. I-III. Beyrut: Dâru İbn Kesir, 2011.
- Nevevî, Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî. *el-Minhâc şerhu sahîhi Müslim*, I-VI. Dimaşk: Dâru'l-feyhâ, 2010.
- Okçu, Abdulmecit. "Ignace Goldziher'in Taberî'den Aktarında Bulunarak Bazı Kırâatleri Tenkidi ve Meselenin Arka Plânı". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18 (2002): 137-140.
- Özbek, Ömer. "Kırâat Farklılıklarının Anlama Etkisi". *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2, sy. 39 (2015): 163-180.
- Sarmış, İbrahim. *Hadisler Kur'an'la Eşdeğer Midir?*. İstanbul: Düşün Yayınları, 2011.
- Salah, Alaadin. "Hemzenin 'İlmü Resmî'l-Mesâhif' ve Kırâatteki Yeri". trc: Ali Bulut, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 37, sy. 2, (2016): 78-98.
- Sehâvî. *ed-Dav'u'l lâmi'*. Beyrut: tarihsiz.
- Semîn el-Halebî, Ahmed b. Yûsuf. *ed-Dürrü'l-mesûn*, thk: Ahmed Muhammed el-Harrât. Dimaşk: Dâru'l-kâ, tsz.
- Seyyid Rızık et-Tavîl. *Fî ulûmi'l-kırâât*. Mekke: Mektebetü'l-faysaliyye, 1985.
- Sibeveyh, Ebû Bişr Sibeveyhi Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârisî. *el-Kitab*. thk: Abdüsselâm Muhammed Hârûn. 2. Baskı, Kâhire: Mektebetü'l-hancı, 1982.
- Şan, Lokman. "Goldziher'e Göre Kırâatlerin Kaynağı". *Diyanet İlmî Dergi* 53, sy. 4 (Ekim-Kasım-Aralık 2017): 20.
- Şenel, Abdulkadir. "Kastallânî", *DİA*, XXIV, 2001.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân 'an tevîli âyi'l-Kur'an*. nşr: Ahmet Muhammed Şâkir. I-XXIV. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 2000.
- Tâhir el-Cezâirî, *et-Tibyân li ba'zi mebâhisi'l-müte'allikati bi'l-Kur'an 'alâ tarîki'l-itkân*. nşr. Abdulfettah Ebû Gudde. Beyrut: Mektebetü'l-matbûb'âtü'l-İslâmiyye, 1425/2012.
- Temel, Ali. "Erken Dönem Dilbilimsel Tefsirlerde Kırâat Anlayışı". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 15, sy. 2 (2015): 81-120.
- Temel, Ali. "Nehhâs'ın İrâbü'l-Kur'an'ında "Lahn" Tartışmalarına Konu Olan Kırâatlerin Değerlendirilmesi", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15, sy. 1 (Ocak-Haziran 2015): 87.
- Tetik, Necati. "Ses ve Anlam İlişkisi Bakımından Kur'an ve Kırâat". *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kur'an ve Dil –Dilbilim ve Hermenötik-Sempozyumu* (17-18 Mayıs 2001): 297-310.
- Tomar, Cengiz. "Mısır". *DİA*, XXIX, 2004.
- Thomas b. Irving. "Kastilya". *DİA*, XXV, 2002.
- Uslu, Recep. "Cerîd". *DİA*, VII, 1993.
- Ünal, Mehmet. "Kırâat Kriterleri Bağlamında Kırâatlerin Tevâtürü Meselesi ve Şiâ'nın Buna Bakışı". *Milel ve Nihal Dergisi* 8, sy. 3 (Eylül-Aralık 2011): 84-92.
- Yüksel, Yakup. "Bakara Sûresi 284. Âyette Geçen Râ Harfinin Lâm Harfine İdgamı Konusundaki Kırâat Tartışmaları". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20, sy. 1 (Haziran 2016): 278.
- Zebîdî, Ebu'l-Feyz. *Tâcü'l-'arûs*. Kuveyt: Dâru'd-türâs, 1998.
- Zeccâc, Ebû İshâk. Thk: Abdülcelil Abduh Şilbî, *Meâni'l-Kur'an*. Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1988.

- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî. *el-Keşşâf 'an hakâiki't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fî vücûhi't-tevîl*. Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 2009.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî. *el-Mufassal*. Beyrut: Mektebetü'l-hilâl, 1993.
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısırî el-Minhâcî ez-Zerkeşî eş-Şâfiî. *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*. I-IV. Beyrut: Dâru ihyâi'l-kütübi'l arabî, 1957.
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısırî el-Minhâcî ez-Zerkeşî eş-Şâfiî. *el-Bahru'l-muhît*. I-IV. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2000.